

Blatende beroepshistorici?

Over het schisma in de Darwin historiografie

RAF DE BONT*

Essay review van: Erik Zevenhuizen, *Vast in het spoor van Darwin. Biografie van Hugo de Vries* (Amsterdam: Atlas 2008). 672 pp., ISBN 978-90-450-1289-6. €49,95; Adrian Desmond en James Moore, *Darwins nobele streven. Hoe Darwins afschuw van de slavernij aan de oorsprong lag van zijn evolutietheorie* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2009) [vertaling door Henk Moerdijk]. 528 pp., ISBN 978-90-468-0585-5. €34,95; Adrian Desmond en James Moore, *Darwin: De biografie* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2009) [vertaling door Henk Moerdijk]. 912 pp., ISBN 978-90-468-0415-5. €49,95; Michael Ruse, *Charles Darwin* (Kampen: Uitgeverij Ten Have 2009). 384 pp., ISBN 978-90-25959067. €29,90; Chris Buskes, Ranne Hovius, en Griet Vandermassen, *In Darwins woorden. Leven, werk en denken van Charles Darwin* (Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds 2009). 272 pp., ISBN 978-90-5712-271-2, €15,00; Bart Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2009). 304 pp., ISBN 978-94-6004-018-4, €19,95. [Het proefschrift van Janneke van der Heijde, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009) was bij het ter perse gaan van dit nummer nog niet ontvangen en zal later afzonderlijk worden besproken].

Het jaar 2009 was een herdenkingsjaar. De tweehonderdste geboortedag van Abraham Lincoln werd gevierd – net als die van Edgar Allen Poe, Alfred Tennyson, Felix Mendelssohn én Nikolaj Gogol. Men herdacht het overlijden van Joseph Haydn (in 1809), de geboorte van Johannes Calvijn (in 1509), de troonsbestijging van Hendrik VIII (in datzelfde jaar) en de ontwikkeling van het brailleschrift (opnieuw in 1809). Meer dan wie ook echter stond in 2009 Charles Darwin in de belangstelling. Zijn verjaardag was een dubbele. In februari was het tweehonderd jaar geleden dat hij geboren werd in het Engelse Shrewsbury. In november werd de uitgave van zijn meest in-

vloedrijke boek, *On the Origin of Species* (1859), herdacht.

Voorals in Engeland en de (door creationisme gesteunde) Verenigde Staten was Darwin alomtegenwoordig. Er waren prestigieuze tentoonstellingen en documentaires. Men kon t-shirts kopen met als opschrift ‘viva la evolución’ of magneten voor op de koelkast met Darwins iconische beeltenis. En er was een stroom aan publicaties, zowel van academische als populariserende aard. In tegenstelling tot bij eerdere Darwin-herdenkingen storte ook de Nederlandstalige uitgevers zich dit keer op het thema. Oud werk uit het buitenland kwam in vertaling op de markt, naast nieuwe publicaties van Nederlandstalige auteurs. Er verschenen boeken met een biologische, filosofische, psychologische, taalkundige en een wetenschapshistorische inslag. Het is die laatste categorie die ik hier zal belichten. De oogst – zo zal daarbij blijken – is erg divers.

Twee van de meest opmerkelijke Darwin-publicaties op de Nederlandstalige boekenmarkt waren van de hand van de historici Adrian Desmond en James Moore. Eerst verscheen het lijvige *Darwin: De biografie*, de Nederlandse vertaling van hun intussen zeventien jaar oude klassieker. Iets later verscheen ook *Darwins nobele streven* – dit keer slechts enkele maanden na het Engelstalige origineel *Darwin's Sacred Cause*.

Het oudste van de twee, *Darwin: De biografie*, blijft tot op de dag van vandaag toonaangevend. Het biedt een geschiedenis vol (psychologische) dramatiek, die verteld wordt in een flamboyante, enigszins barokke stijl en die gebaseerd is op een ontzaglijke hoeveelheid bronnenmateriaal. Het verhaal is strikt chronologisch opgebouwd, maar heeft ook een duidelijke rode draad meegekregen. De centrale vraag die Desmond en Moore zich in hun boek stellen is hoe een ‘eierzuchtige heer van stand’ een theorie kon ontwikkelen, waarvan hij zeker wist dat die in de gevestigde wetenschap als ‘ketter’ en ‘subversief’ zou worden bestempeld. Met die vraag in het achterhoofd meanderen ze door Darwins leven.

Net zoals vele hedendaagse wetenschapshistorici verankeren Desmond en Moore hun verhaal in een brede sociale context. Ze benadrukken daarbij vooral dat evolutionaire opvattingen in de vroege negentiende eeuw in de eerste plaats met politieke revolutie en atheïsme werden geassocieerd. Darwin, zo stellen Desmond en Moore, vreesde die associatie. Ze suggereren dat hij daarom zo lang aarzelde om zijn theorie naar buiten te brengen en dat hij om dezelfde reden

* Katholieke Universiteit Leuven/University of Cambridge

eindeloos bijkomend onderzoek bleef uitvoeren. De twijfel zou daarenboven geleid hebben tot slape-loosheid, hartkloppingen, braken, duizeligheid, steenpuisten en depressies – kwalen die Desmond en Moore in hun biografie uitgebreid uit de doeken doen. Hun biografie is het verhaal van een gekwelde wetenschapper. Dat verhaal blijft na zeventien jaar grotendeels overeind – al wordt de voornaamste stelling niet door iedereen bijgevallen. Wel verscheen intussen een nog uitgebreidere, even stijlvolle en misschien wat evenwichtigere Darwin-biografie van de hand van Janet Browne. De twee delen ervan kwamen respectievelijk in 1995 en 2002 op de markt en bieden nieuwe inzichten, onder meer op Darwins netwerken en zijn post-*Origin*-carrière.¹ Hopelijk moet deze biografie dit keer geen zeventien jaar wachten op een Nederlandse vertaling.

Ook na het afwerken van *Darwin* bleven Desmond en Moore (*excusez le mot*) gebiologeerd door de Engelse bioloog. In interviews gaven ze aan dat de vraag die hen in hun biografie had beziggehouden – namelijk: hoe ‘the most gentlemanly gentleman’ er toe kwam de meest radicale theorie van zijn tijd te verwoorden – niet volledig bevredigend was beantwoord. In hun nieuwste boek, *Darwins nobele streven*, komen ze dan ook met een bijkomende verklaring. Darwin was tijdens het schrijven van *On the Origin* gedreven door een moreel vuur, stellen ze daar. Hij wilde de slavernij en het racisme van zijn tijd bestrijden door blanken en Afrikanen te verbinden in een gemeenschappelijke oorsprong. Desmond en Moore beweren zelfs dat het deze humanitaristische overtuiging was die hem tot de evolutietheorie inspireerde.

Opnieuw hebben Desmond en Moore veel opgespit om deze these uit te werken. Ze gaan diep in op Darwins ontmoeting met slaven in Zuid-Amerika en de afschuw van raciale onderdrukking die hij er aan overhield. Ze schetsen het familie-engagement van de Darwins (en Darwins schoonfamilie, de Wedgwoods) tegen de slavernij en ze citeren elke snippet papier waarin Darwin zich zelf uitliet over de kwestie. Daarbij benadrukken ze dat ze van Darwin geen heilige willen maken. Zo tonen ze ook hoe hij de natuurlijke selectie vaak als een rassenstrijd interpreteerde en hoe hij (zeker in zijn later werk) de raciale hiërarchieën echode die in zijn tijd zo populair waren. En toch, zo stellen de auteurs, werd Darwin in de eerste plaats gedreven door emancipatorische ideeën. Hierin overspelen de auteurs naar mijn ge-

voel enigszins hun hand. Hun materiaal laat het niet echt toe om te concluderen dat Darwins anti-slavernijgevoelens hem naar de evolutietheorie hebben geleid. Zoals ze overigens zelf in hun eerdere Darwin-biografie aangaven, waren er een hele reeks factoren die een rol speelden. Het verzet tegen slavernij was er daar maar één van (en naar mijn gevoel niet de belangrijkste). Niettemin is *Darwins nobele streven* een belangrijk boek. Het belicht voor het eerst uitgebreid Darwins raciale denkbeelden en plaatst die in de bredere debatten van zijn tijd. Dat is zonder meer een grote verdienste.

Naast een uitgebreide literatuur die zich op de persoon van Darwin richt, verschijnt er traditioneel ook veel over de receptie van zijn theorie. Tot voor kort bestond er echter relatief weinig over de manier waarop Nederlanders met de evolutietheorie omgingen. Bart Leeuwenburgh vult nu (een deel van) die lacune in met *Darwin in domineesland* – de handelseditie van het proefschrift waarmee hij promoveerde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het boek gaat in op de Nederlandse reacties op de evolutietheorie in de periode tussen het verschijnen van *On the Origin* en 1877 – het jaar waarin Darwins Nederlandse bewonderaars hun idool een ‘in donker paars fluweel gebonden’ huldealbum cadeau deden. Leeuwenburgh schetst in zijn boek zes verschillende ‘posities’ die in het Nederlandse debat werden ingenomen. Daarbij voert hij respectievelijk de ‘wetenschappelijke agnost’ en de ‘naturalistische theoloog’, de ‘materialistische atheïst’ en de ‘orthodoxe theïst’, de ‘darwinist’ en de ‘sociaal-darwinist’ op. Die indeling – die ook de hoofdstukken structureert – lijkt aanvankelijk te helpen om de vele, vaak heterogene standpunten in het Nederlandse debat te groeperen, maar naar het einde van het boek zitten de categorieën Leeuwenburgh ook in de weg. Met name de ‘darwinist’ en de ‘sociaal-darwinist’ krijgen in mijn ogen wat te weinig reliëf en laten zich moeilijk onderscheiden van de, voorheen opgevoerde, ‘materialistische atheïsten’.

Toch is *Darwin in domineesland* een instructief boek. Het geeft goed aan hoe Darwins gedachtegoed ingeschakeld werd in lokale, Nederlandse wetenschappelijke en levensbeschouwelijke geschillen. Leeuwenburgh toont bijvoorbeeld mooi hoe de evolutietheorie aangepast werd aan de moderne theologie (die door een tijdgenoot plastisch werd omschreven als ‘een paling in een emmer snot’ (p. 70) en hoe pantheïstische vrijdenkers zich – enigszins

1 Janet Browne, *Charles Darwin. A Biography*, vol. 1 *Voyaging* (London 1995); Idem, *Charles Darwin. A Biography*, vol. 2 *The Power of Place* (Princeton 2002).

contradictorisch – lieten inspireren door de natuurlijke theolen. Ook komt goed uit de verf hoe het debat over het darwinisme radicaliseerde nadat de Duitse ‘rondreizende prediker’, zoöloog en radicale materialist Karl Vogt Nederland aandeed voor een paar lezingen. Het einde van Leeuwenburghs verhaal valt dan weer wat uit de lucht. Het boek eindigt met een ‘epiloo’ eerder dan een ‘conclusie’ en op die manier vermijdt Leeuwenburgh ook om afstand te nemen van zijn materiaal. Zo omschrijft hij nergens wat er nu specifiek Nederlands was aan de debatten die hij zo nauwkeurig ontleedt. Ook in het corpus van het boek vergelijkt hij de Nederlandse situatie amper met die in andere landen – waar nochtans een uitgebreide literatuur over bestaat.

Leeuwenburgh laat zijn boek in 1877 eindigen omdat er nadien volgens hem ‘nauwelijks meer wetenschappelijke argumenten [werden] uitgewisseld’ in het Nederlandse debat over Darwins gedachtegoed (p. 8). Dat is alvast niet de indruk die je krijgt na het lezen van *Vast in het spoor van Darwin*, de (lijvige) biografie over de Nederlandse plantkundige Hugo de Vries (1848-1935) die geschreven werd door Erik Zevenhuizen. Ook dit boek is de handelseditie van een proefschrift. Hugo de Vries, het hoofdpersonage van Zevenhuizen’s boek, wordt vooral herinnerd om zijn mutatietheorie en zijn vermeende ‘herontdekking’ van de wetten van Mendel. Zevenhuizen belicht echter ook uitvoerig De Vries’ opvattingen over de zogenaamde ‘pangensis’ – een door Darwin ontwikkelde, maar intussen volledig verlaten erfelijkheidsleer. Al deze theorieën worden door Zevenhuizen uitgebreid in de maatschappelijke context geplaatst waarin ze werden bedacht.

Vast in het spoor van Darwin is een erudiet en diepgravend werk. Zevenhuizen herlas de bekende bronnen en spoorde nieuwe archiefstukken op. Daarbij stootte hij ondermeer op de verloren gewaande briefwisseling tussen (de oude) Darwin en (de jonge) De Vries. Het boek is dankzij dit doorgedreven bronnenonderzoek goed gestoffeerd en Zevenhuizen vertelt zijn verhaal met gevoel voor nuance. Tegelijkertijd mist zijn boek de bezieling van bijvoorbeeld Desmonds en Moore’s Darwinbiografie. Dat lijkt vooral aan Zevenhuizen’s onderwerp te liggen. De nuchtere De Vries heeft niet het *appel* van Darwin. Bij de Nederlander geen wereldreizen, geen psychologisch drama, geen spetterende briefwisseling. Het leven van De Vries volgde het ritme van een gezapige academische carrière en de cycli van de plantenkweek. Hij ontwikkelde zijn denkbeelden over erfelijkheid gestaag en schaafde daarbij voortdurend aan zijn theorie. Zevenhuizen volgt die gedachteontwik-

keling en zet de technische details ervan uiteen. Hij doet dit met de nodige helderheid, maar vraagt niettemin heel wat inspanning van zijn lezer. *Vast in het spoor van Darwin* is een geslaagd naslagwerk, maar zeker geen bedliteratuur.

Hoe verschillend ze ook mogen zijn, toch behoren de publicaties van Desmond en Moore, Leeuwenburgh en Zevenhuizen duidelijk tot hetzelfde genre. De genoemde auteurs hechten allemaal veel belang aan nieuw bronnenonderzoek (ook al betreft dat vaak details). Ze benadrukken de verankering van de wetenschap in de historische context waarin ze ontstond en ze vermijden het om hun onderwerp te verbinden met de actualiteit. Ze willen hun historische personages niet beoordelen aan de hand van hedendaagse wetenschappelijke inzichten of morele standaarden. Hierin volgen ze het merendeel van de hedendaagse wetenschapshistorici. In de Darwinhistoriografie zijn echter ook andere stemmen te horen. Eén daarvan is die van Michael Ruse – een befaamd Engels-Amerikaans filosoof en een oud-strijder uit de ‘Darwin Industry’. In 2009 verscheen zijn bij Ten Have uitgegeven *Charles Darwin*.

De titel van Ruse’s boek is enigszins misleidend, want *Charles Darwin* focust niet op één man. Ruse begint zijn verhaal weliswaar met een korte biografie van Darwin en een analyse van *On the Origin*, maar al snel verbreedt hij de blik. Hij onderzoekt hoe de thema’s die Darwin in zijn werk heeft aangeraakt sindsdien zijn ingevuld en hij reflecteert daarop als filosoof. Hij begint daarbij met eerder technische stukken over bijvoorbeeld populatiegenetica en embryologie en hij eindigt met grote thema’s als kennis, moraal en godsdienst in het licht van de evolutie. Hoewel Ruse rijkelijk uit de geschiedenis put, schreef hij een ahistorisch boek. Hij springt heen en weer in de tijd en heeft weinig aandacht voor de context waarin ideeën ontstonden. Daarenboven vindt hij het geen probleem om het verleden wél te beoordelen aan de hand van het heden. In een opmerkelijke passage over ‘Whiggishm’ gaat hij in op wat hij als een collectieve waan van ‘de beroepshistorici’ ziet. Deze laatsten zien het als een zonde als je de negentiende eeuw ‘in categorieën van vandaag’ dwingt of als je het verleden als ‘een voortschrijdend proces van donker naar licht’ voorstelt. Volgens Ruse heeft dit ‘anti-Whiggishm’ geen goede filosofische basis. Maar, zo voegt hij er aan toe: ‘Academici lijken een beetje op schapen. Iemand zegt iets en even later is de hele kudde eenstemmig aan het blaten’ (p. 341). Hijzelf meent dat zonder ‘Whiggishm’ geen ‘interpretatie’ mogelijk is en zonder ‘interpretatie’ geen goede geschiedschrijving.

Het argument dat Ruse gebruikt is al oud. De bekende evolutiebioloog (en historicus van de biologie) Ernst Mayr gebruikte het eerder ook al.² Of je het overtuigend vindt, zal afhangen van de invulling die je geeft aan de term 'interpretatie'. Auteurs als Desmond en Moore zijn er namelijk van overtuigd dat ook hun geschiedschrijving wel degelijk interpretatief is. Zij trachten negentiende-eeuwse wetenschappelijke inzichten betekenis te geven door ze te verbinden met de tijd waarin ze zijn geproduceerd. Ruse doet dat door ze te verbinden met wetenschappelijke inzichten van vandaag. De manier waarop hij dat – in tussen al meer dan vijfendertig jaar – doet, is invloedrijk gebleken. Heel veel wetenschapspopulariserende literatuur gewijd aan Darwin en het darwinisme is op dezelfde manier opgevat (al dan niet met directe verwijzing naar Ruse).

Ook *In Darwins woorden: Leven, werk en denken van Charles Darwin* – samengesteld door wetenschapsfilosoof Chris Buskes, psycholoog Ranne Hovius en filosofe Griet Vandermassen – leunt aan bij de geschiedopvattingen van Ruse. Nochtans heeft dit boek wél een duidelijke historische focus. Het tracht Darwins leven en werk inzichtelijk te maken aan de hand van diens eigen teksten. Het biografische gedeelte, verzorgd door Hovius, leunt daarom erg sterk op Darwins *Autobiografie*. Dat is uiteraard niet de meest onafhankelijke bron en biedt zeker niet het laatste woord over Darwins leven. Daarenboven leidt het tot een erg voorspelbare geschiedenis, die Darwins zelf gestileerde levensverhaal op geen enkel punt in vraag stelt. Buskes hoofdstuk vervolgens gaat in op *On the Origin* (en draagt de wat hyperbolische titel 'het boek van het millennium'). Het biedt een vlot verteld, maar al even bekend verhaal. Griet Vandermassens hoofdstuk ten slotte, gewijd aan Darwins maatschappelijke denkbeelden, is verrassender. Het plaatst Darwin in zijn Victoriaanse context, om hem ten slotte toch vanuit het heden te beoordelen. Hierop zal ik wat dieper ingaan.

Vandermassen stelt dat Darwins wetenschappelijke werk passages bevat 'waarbij de hedendaagse lezer de wenkbrauwen zal fronsen', zoals sommige van zijn uitspraken 'over andere rassen en over vrouwen'. Ze benadrukt echter tegelijkertijd dat hij 'racist noch seksist' was: 'Zijn maatschappelijke opvattingen moeten gezien worden in de context van zijn tijd en klasse' (p. 176). De historische context dient hier dus

niet zozeer om bepaalde denkbeelden te verklaren, wél om het morele oordeel erover te milderen. Vandermassen kijkt immers wel degelijk naar Darwin vanuit het heden. Vanuit hedendaagse morele opvattingen geeft ze hem schouderklopjes waar hij zich 'progressief' toont en een berisping waar hij zich te veel liet leiden door zijn 'sociale vooringenomenheid'. ('Het minste wat hij als wetenschapper had moeten doen, was stilstaan bij de manieren waarop de vrijheid en mogelijkheden van vrouwen sociaal aan banden werden gelegd', schrijft ze ergens – p. 223). Gelukkig, zo oordeelt Vandermassen, wordt de hedendaagse wetenschap niet door Darwins *faux pas* besmet. Vanuit een sterk vooruitgangsgeloof (in de lijn van Ruse) stelt ze: 'Het was in die dagen heel gebruikelijk om niet de strikte scheiding te laten hanteren tussen wetenschappelijke theorieën en ideologisch gekleurde uitspraken die vandaag – terecht – van hen verwacht wordt.' Niet alleen de hedendaagse wetenschap, maar ook Darwin zelf komt er al bij al goed van af: 'Het is moeilijk hem zijn fouten kwalijk te nemen. Zijn diepe en oprechte streven was inzicht te krijgen in de werking van de natuur, en dat heeft hij als geen ander bewerkstelligd' (p. 236).

De hierboven geciteerde passages zullen veel wetenschapshistorici vreemd voorkomen, omdat ze zondigen tegen het 'Whiggism' dat in geschiedenisdepartementen wordt verketterd. Er lijkt dan ook een schisma in de Darwin-historiografie ontstaan te zijn. Enigszins schematiserend kan je een tweedeling zien. Enerzijds zijn er de anti-Whigs die zich toespitsen op nieuwe bronnen en archiefmateriaal en die het heden buiten de deur houden. Anderzijds – en grotendeels onafhankelijk daarvan – zijn er de auteurs die een beperkt aantal bekende sleutelteksten herlezen, die vanuit het heden naar het verleden kijken en die mikken op synthese. Daarenboven is er ook een verschil in publiek. Hoewel bijvoorbeeld Desmond's en Moore's *Darwin* zich in een grote publieke belangstelling kan verheugen, lijkt de eerste groep zich toch vooral op collega-academici te richten. De tweede groep (vaak ook academici, maar geen 'beroepshistorici') schrijft voor het grote publiek. Die tweedeling is jammer. Dat Darwins verhaal ook gebruikt kan worden om hedendaagse wetenschappelijke, filosofische of morele punten te maken is geen probleem. Het brede publiek heeft echter ook recht op een *historische* lezing ervan.

2 Ernst Mayr, 'When is Historiography Whiggish?', *Journal of the History of Ideas*, 51 (1990) 301-309.

Boekbesprekingen / Comptes Rendus

Wim Zitman, *Het Horus Enigma. Ontdekking van de tijd in het oude Egypte* (Zutphen: Walburg Pers 2009). 352 pp., ISBN 978-90-5730-633-4. €29,50.

This book is to ancient Egyptian history what alchemy is to chemistry, except that the author is certain of having created gold from other metals, as it were, by unveiling a 'powerful secret (*machtig geheim*)' (p. 21). His book – like much of alchemy – exhibits admirable degrees of diligence and learning. Many technical publications about ancient Egypt have been studied in detail. The author also writes in an engaging style. But already from the first statement of J. Slavenburg's Preface (p. 11), readers can guess what is coming. It is common knowledge that Uranus, Neptune, and Pluto were discovered in 1781, 1846, and 1930 respectively. But Slavenburg points to a 4000-year old Akkadian cylinder seal (p. 10) that he believes depicts these planets in 'razor sharp fashion (*haarscherp*) and correctly scaled', and he poses the rhetorical question: 'How could these 'primitive' people know this four thousand years ago, Without [capital in the original] the technical aids available today? I know the answer to that one. They couldn't. But evidently, Slavenburg would beg to differ. Zitman himself notes (p. 138) that, if one considers Kepler needed 900 folio sheets to compute the orbit of Mars, 'it is at present unclear how the Egyptians determined it thousands of years ago.' I see no problem. They didn't.

The title, *The Horus Enigma*, is itself an enigma. The concept is not explicitly defined anywhere. Does the choice of 'enigma' serve any other purpose than to make the title suspenseful? The sub-title, *The Discovery of Time in Ancient Egypt*, is also awkward. How can one discover time? That would be like discovering clouds or trees. How does one discover a tree? Time is something we experience, not discover, namely that events happen in a certain order. One might be tempted to assume that 'the discovery of time' refers to the creation of time-reckoning. But this is not the case. In creating time-reckoning, events that recur with regularity such as the alternation of light and dark, the day as we know it, are counted in succession and events are dated by being associated with one of them. What the author does mean by 'discovery of time', then, is something this term cannot possibly denote, namely the creation of sophisticated astronomy.

The book's central thesis is that the ancient Egyp-

tians had developed a highly advanced level of astronomy. In fact, until one to two centuries ago, many believed that ancient Egypt had attained a high level of scientific accomplishment. The author regrets that this belief has been 'permanently wiped off the map' (see blurb on the back-cover). Many Greek authors acknowledge a debt to Egypt. But once hieroglyphic writing had been deciphered, the assumed sophistication in science was nowhere to be seen in the sources. The author is undaunted. 'Did people with a mind like Einstein's already exist in a remote past?', he asks. And his answer is: 'These discoverers are known from the history of Egypt' (p. 17).

In Latin and Greek sources, the hermetical tradition is described as encompassing all that is knowledge. At its origin stands an Egyptian sage called Thoth in Egyptian, Hermes in Greek. The author acknowledges his affiliation with this tradition, including the *Bibliotheca Philosophica Hermetica* in Amsterdam. But it is one thing to study hermeticism as a historical phenomenon and another to accept its fundamental premise, which the author apparently does. Countless times he notes some unusual configuration of stars or planets as obtained by modern computation and makes a direct link with an event of ancient Egyptian history or a facet of the land, including architecture and landscape. But it is never quite clear what the true nature of these links is and there is no evidence that there is any connection.

Egyptian history begins around 3000 BCE. There were no written sources and there was no writing before that time. Yet, the author begins his account in about 28,000 BCE. For example, he notes that '[the constellation] Cygnus ... played an exceptionally symbolic role in the collective memory of the Egyptian people because its main star Deneb was the polar star around 15,570 BCE' (p. 196). However, we know little or nothing about what happened anywhere in Egypt that early. Is a tree falling in the forest an event if no one is there to hear it? The comedian Steven Wright puts it as follows: 'The other day I was walking in the forest and a tree fell right in front of me – and I didn't hear a thing.' The converse applies to the book at hand. Its author has been nowhere near the forest, but hears trees crashing down all around him.

Zitman's views are so unlike anything else that has been written about ancient Egypt that he anticipates resistance. Deeming attack the best defense, he asks right at the outset of chapter one (p. 23): 'Is

Egyptology as dead as ancient Egypt?' Clearly, he believes that it is and that he has been sent into this world to bring it to life again.

Leo Depuydt (Brown University)

Marcus du Sautoy, *Het symmetrie-monster. Een wiskundige op zoek naar het geheim van een van de belangrijkste natuurverschijnselen* [vertaling door Fred Hendriks van: *Finding moonshine. A mathematician's journey through symmetry*] (Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds 2009). 360 pp., ISBN 978-90-5712-286-6. €24,95.

Na *The music of the primes* uit 2003, over de befaamde Riemann Hypothese (betreffende de distributie van de priemgetallen), publiceerde de Britse wiskundige Marcus Du Sautoy in 2007 met *Finding moonshine* opnieuw een smakelijke populariserende studie over de wiskunde. Het hier besproken boek is de Nederlandse vertaling van dat laatste werk, een eer die du Sautoy's eersteling nog niet te beurt viel. Het maanlicht uit de oorspronkelijke titel slaat op de reflectie waarmee wiskundige objecten noodzakelijkerwijze onrechtstreeks hun licht verspreiden, aangezien zij buiten tijd en ruimte staan. Het aanschouwen van de maneschijn is dan ook het maximum dat een wiskundige is gegund, wat uiteraard refereert aan Plato's allegorie van de grot. De Nederlandse titel trekt een andere kaart, leunt zoals verder zal blijken dichter aan bij de eigenlijke thematiek van het boek, en is dus meer dan verdedigbaar.

In essentie is dit werk opgezet als een breed toegankelijke kennismaking met de groepentheorie, welke als taal van de wiskundige symmetrie de sleutel vormt tot allerlei zogenaamde structurele geheimen van de natuur (zoals de Nederlandse ondertitel suggereert). Maar de auteur beoogt veel meer dan dat. Inhoudelijk, door het integreren van visies op symmetrie, *in de ruime zin van het woord*, maar vooral in de stilistische uitwerking van dat doel, door het aanbieden van een boeiende maar ook (te?) ambitieuze mix aan genres: een autobiografisch raamverhaal, met de kroniekschrijver als één van de hedendaagse wiskundige protagonisten, en daarbinnen afwisselend de complementaire bijdragen uit de hoek van de wiskundige popularisering respectievelijk cultuur- en wetenschapsgeschiedenis, met een steeds verschuivende nadruk op archeologische, sociologische dan wel psychologische facetten. Als lezer die de nodige afstand heeft betracht, komt het resultaat van deze ingewikkelde oefening mij nogal geconstrueerd

over. Maar wie bereid is zich te laten verleiden, raakt vast bekoord door de romaneske en bij wijlen zelfs poëtische atmosfeer waarin het boek baadt.

Inderdaad, een dergelijke, van lichtvoetige eruditie getuigende meanderende aanpak mag vandaag wellicht een brede schare lezers bekoren. Het boek werd overigens nogal *unisono* bejubeld door de Britse pers, ongetwijfeld een factor van belang om tot deze vertaling over te gaan. De lezer die geïnteresseerd is in één van de insteken, zal zich evenwel node door bepaalde andere passages moeten zien heen te bijten, om wie weet finaal zelfs op de honger te blijven zitten. Die passages kunnen op zich overigens behoorlijk lang uitvallen. De primaire verhaallijn betreft het oplistten en karakteriseren van alle mogelijke primitieve of ondeelbare types van symmetrie, maar de voortgang van deze plot wordt niet steeds efficiënt gediend. Zo neemt de auteur gretig elke gelegenheid te baat om het persoonlijke eerder dan het wiskundige wel en wee van de grote historische architecten van algebra en groepentheorie (als daar zijn Cardano, Abel, Cauchy, Galois, Jordan, Lie, Cayley) in de verf te zetten, hierbij meermaals te erg vervallend in de *petite histoire*, die vooreerst stuk voor stuk elders beter uit de doeken werd gedaan, en hier vooral weinig tot niets terzake doet.

De meer cultuur- en algemeen wetenschapshistorische interludia zijn wat dit betreft dan weer wel functioneel. We leren over de betekenis van de Egyptische pyramides of het Moorse Alhambra, over de centrale plaatse van symmetrie binnen neurologie en virologie, of de innige band tussen wiskunde en muziek (Bach!). Maar de wetenschapsfilosoof in mij zoekt en vindt het werkelijke belang van dit boek veeleer tussen de regels, en in ieder geval verspreid over het corpus. Ik heb het over de passages waarin Du Sautoy ons een blik gunt achter de schermen van de professionele wiskunde. *En passant* worden immers niet weinig facetten daarvan aangeraakt, en samen maken zij de basis van een bescheiden antropologie van de wiskundige uit: de rol van serendipiteit, functionele periodes van radicale twijfel, het belang van uitgebalanceerde samenwerking, de spanning van de laatste met het individuele eergevoel van de wiskundige, de nood aan dus belangrijke hedendaagse rol van de computer (maar ook diens beperkingen). Dat, samen met de diverse illustraties dat de wiskunde niet noodzakelijk ver af staat van de dagelijkse realiteit, zijn voor mij de grote verdiensten van dit boek (en anderen in zijn soort, wat dat betreft).

Bart Van Kerkhove (Vrije Universiteit Brussel)

Harm Habing, *Kosmos. Geschiedenis van de sterrenkunde van Stonehenge tot Hubble* (Diemen: Veen Magazines 2009). 352 pp., ISBN 978-90-8571-119-3. €39,95.

Er zijn misschien weinig wetenschappelijke disciplines die zo tot de verbeelding spreken als de sterrenkunde. Naast professionele astronomen verdiepen ook talrijke amateurs en leken zich in mindere of meerder mate in ons heelal. Dat merk je onder andere aan het bestaan van heel wat populariserende werken in het genre van *Astronomy for dummies*. Met *Kosmos* levert ook Harm Habing, emeritus hoogleraar sterrenkunde in Leiden en voormalig directeur van de Leidse Sterrewacht, een populariserende bijdrage aan de geschiedenis van de astronomie.

Het boek van Habing onderscheidt zich echter van vele andere werken, door de nadrukkelijke historische pretenties en de diepgravendheid waarmee hij de vroegere opvattingen over ons heelal beschrijft. Hij schuwt hierbij ook een beetje wiskunde niet. Doch alles wordt op een bevattelijke en heldere manier voor de leek in kaart gebracht. Het geheel wordt ondersteund door prachtige illustraties. Niet onbelangrijk zijn ook de goede index en interessante appendices waar natuurkundige begrippen wat extra toelichting krijgen. Zij maken het boek tot een uitstekend naslagwerk.

Habing toont zich een uitstekend en gepassioneerde verteller. Hij verlevendigt zijn verhaal door vele prettige, vaak persoonlijk beleefde anekdotes. De auteur laat ons uitgebreid kennismaken met de vroegste wereldbeelden. Hij laat overtuigend zien dat het ook toen vaak consequent doordachte modellen betrof, ook al bleken ze achteraf fout. We leren de bijdragen van Copernicus, Descartes, Newton, Halley, Einstein, ... kennen, evenals de bijdragen van voor de leek minder bekende goden (Adriaan van Maanen, Chandrasekhar, ...). We vernemen wat we precies moeten verstaan onder astronomie, spectroscopie, astrofysica, nova's, nevels, interstellair gas: begrippen die vandaag nog steeds tot het jargon van de sterrenkundigen behoren.

Habing schrijft met veel oog voor detail. Af en toe merken we daarbij wel kleine, vooral historische onjuistheden. Zo schrijft hij over Copernicus, die tot doctor in de rechten was gepromoveerd in Bologna: 'Wat later praktiseerde hij als arts (!) in het Duitse Heilsberg: wie gepromoveerd was, kon alles doen' (p. 47). De auteur vergeet dat Copernicus wel degelijk enkele jaren geneeskunde gestudeerd had, aan de gerenommeerde universiteit van Padua nog wel. Elders schrijft Habing: 'Kometen werden eeuwenlang

beschouwd als boodschappers van onheil, als uitdrukkingen van Gods toorn. Toen ontdekt werd dat ze langs scherp vastgelegde banen bewogen, nam dat de vrees voor kometen weg voor hen, die hier kennis van hadden' (p. 125). Dat er een verband bestaat tussen de vooruitgang van de wetenschap en de demystificatie van het wereldbeeld, valt niet te ontkennen. Maar de bewering dat de vrees voor kometen wegviel door de ontdekking van de komeetbanen, is veel te kort door de bocht. De veranderende houding tegenover kometen en andere hemelverschijnselen, maakte deel uit van het brede proces van het veranderende natuurbeeld dat zich langzaam doorzette gedurende de eeuwen van de wetenschappelijke revolutie.

Een beetje spijtig is ook dat, hoe recenter het verhaal wordt, hoe minder aandacht Habing heeft voor de historische context waarmee de ontwikkelingen binnen de astronomie onlosmakelijk verbonden waren. Waar hij voor de vroegere periodes geslaagde pogingen doet om de wetenschap binnen haar economische, sociale en culturele context te plaatsen, wordt zijn geschiedschrijving vanaf ongeveer het einde van de negentiende eeuw quasi uitsluitend internalistisch. Een laatste aandachtspunt is – dit is echter geen verwijt aan de auteur – het grote aantal vormelijke foutjes (regels die wegvallen, foute zinsconstructies, schrijffouten, e.d.). Een zorgvuldige eindredactie had dit moeten voorkomen.

Een en ander neemt niet weg dat *Kosmos* een bijzonder interessant, aangenaam geschreven werk blijft voor wie zich grondig wil verdiepen in de geschiedenis van de sterrenkunde. Een tweede deel – dat begint na de Tweede Wereldoorlog wanneer de radio-astronomie haar intrede deed – verschijnt in de loop van 2010.

Astrid Elbers (Universiteit Leiden)

Orlanda S.H. Lie en Lenny M. Veltman (reds.), *Kennis-maken. Een bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (Hilversum: Verloren 2008) [Artesliteratuur in de Nederlanden 6]. 307 pp., ISBN 978-90-8704-052-9. €25,00.

In 2002 publiceerden Orlanda Lie en Lenny Veltman, samen met E. Huizenga, het boek *Een wereld van kennis*, met dezelfde ondertitel als het hier besproken boek. Doelstelling was om beginnende universiteitsstudenten een selectie van Middelnederlandse artesteksten aan te bieden, zodat ze een beeld krijgen van deze non-fictieliteratuur die bedoeld was om kennis over te brengen. Hoewel er slechts in een

voetnoot naar de publicatie van 2002 verwezen wordt, vallen de gelijkenissen tussen beide boeken onmiddellijk op. Ook hier wordt een algemene inleiding gevolgd door een bloemlezing van artesteksten uit de (moderne) gebieden van (natuur-)wetenschappen, gezondheid en techniek.

Voor dit boek werden twaalf onderzoekers bereid gevonden om een Middelnederlandse artestekst (of een uitgebreid fragment) te editeren. Elke editie wordt voorafgegaan door een uitvoerige inleiding met uitleg over de inhoud van het fragment, de mogelijke bronteksten en hoe de besproken wetenschap werd beoefend in de middeleeuwen. Daarnaast is elke Middelnederlandse tekst ook vergezeld van een vertaling in modern Nederlands, wat het boek toegankelijk maakt voor een ruim(er) lezerspubliek. Een reproductie van een folio van de brontekst en een literatuurlijst vervolledigen elke bijdrage.

De diversiteit van de uitgegeven teksten is een goed voorbeeld van de verscheidenheid die de (Middelnederlandse) artesliteratuur kenmerkt. De eerste bijdrage, van S. Bogaart, behandelt het *lapidarium* of 'stenenboek' in de Middelnederlandse vertaling van de encyclopedie *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus. Daarna volgt een fragment uit *Tregement der ghesontheyt*, meer bepaald de badvoorschriften. F. Van Dam legt uit welke soorten baden de middeleeuwers kenden en wat hun voordelen waren. De derde bijdrage, door A. Faems, behandelt een *pronosticatie* of voorspelling over het einde van de wereld, uit het begin van de zestiende eeuw. A. van Gijsen vervolgt met een studie over een alchemistisch commentaar op het bekende werk *De consolatione philosophiae* van Boethius. Aardrijkskunde is het centrale onderwerp uit de volgende bijdrage. In haar inleiding op de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* stelt N. Klunder hier heel duidelijk dat lang niet alle middeleeuwers dachten dat de aarde plat was, zelfs integendeel. Net zoals nu is de grens tussen wetenschap en pseudo-wetenschap niet altijd even duidelijk en op dit gebied verschillen de middeleeuwse en de hedendaagse mens soms van mening. Dat blijkt ook uit de volgende bijdrage, door V. Krahn en O. Lie, die handelt over handlezen. O. Lie is ook verantwoordelijk voor het volgende hoofdstuk, dat een uitgave van de Brusselse fragmenten bevat. Deze fragmenten behandelen, naast de planetenleer in het laatste fragment, vooral onderwerpen uit de medische en gynaecologische sector, zoals de menselijke fysiologie, embryologie en zuigelingen- en kinderverzorging. Gynaecologie in de ruime zin komt ook aan bod in de bijdrage van J. Mateboer. De invalshoek is echter anders, want het werk dat zij

bestudeert, *Der Vrouwen Natuere ende Complexie*, lijkt in de eerste plaats gericht op een mannelijk lezerspubliek. Daarna volgt de enige artestekst waarin dieren een rol spelen, al is het hier een symbolische rol, want J. Reynaert bestudeert een zodiologium dat bewaard wordt in een Leids handschrift. In de bijlagen vindt de lezer onder andere alle miniaturen met de tekens van de dierenriem. Daarna keren we terug naar het domein van de gynaecologie, met de editie van het verloskundig traktaat *Den Roseghaert vanden Bevruchten Vrouwen* door N. Rietveld-de Jong. L. Veltman bespreekt daarna een bijzondere natuurramp, namelijk de bloedregen die het Duitse stadje Stralesont teisterde op het einde van de zestiende eeuw. De laatste bijdrage, getiteld *Van 'smeinscen lede*, door J. van Winter, behandelt een deel van de zogezegde brief die Aristoteles aan Alexander de Grote schreef, waarbij verschillende gezondheidselementen en hygiënevoorschriften aan bod komen, zoals de seizoensregimen (wat te eten en te doen tijdens de verschillende seizoenen) en het ochtendtoilet.

De volgorde van de bijdragen komt overeen met de alfabetische volgorde van de familienamen van de auteurs. Dit is een verschilpunt met het boek van 2002, waarin geopteerd werd voor een indeling volgens de *artes* (*trivium* en *quadrivium* van de *artes liberales*, daarna *artes mechanicae* en *artes magicae*). De uitgevers hebben er nu voor gekozen om dit eerder strakke kader te verlaten (hoewel de theorie over de verschillende *artes* nog ruim aan bod komt in de algemene inleiding). De keuze voor een louter alfabetische ordening heeft echter als gevolg dat bijdragen die dezelfde thematiek behandelen, zoals de verschillende gynaecologische onderwerpen, niet meer bij elkaar staan. Dit is echter het enige minpuntje aan dit werk, dat opnieuw een boeiende bloemlezing vormt van de Middelnederlandse artesliteratuur.

An Smets (Katholieke Universiteit Leuven)

Godefroid de Callatay et Baudouin Van den Abeele (éd.), *Une lumière venue d'ailleurs. Héritages et ouvertures dans les encyclopédies d'Orient et d'Occident au Moyen Age. Actes du colloque de Louvain-la-Neuve, 19-21 mai 2005* (Turnhout: Brepols/Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, Centre de recherche en histoire des sciences 2008) [Réminiscences 9]. xi + 298 pp., ISBN 978-2-5035-307-34. €50,00.

This collection of essays is the most recent joint effort to study the forms and functions of a great number of pre-modern designs meant to store, order,

present, and process an ever growing and ramifying mass of human knowledge; works one has been accustomed to call 'medieval encyclopaedias'. Previous collective studies on this genre are, for instance, *Die Enzyklopädie im Mittelalter vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit* (edited by Christel Meier, 2002), or *Organizing Knowledge. Encyclopaedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic world* (edited by Gerhard Endress, 2006). The special focus of this volume under review is, as the title has it and the editors' introduction explains, the relationship, and often mutual influence, between Oriental and Occidental encyclopaedias. The eleven contributions deal with Arabic, Persian, Hebrew, and Latin texts, and address central aspects of medieval encyclopaedism such as principles of classification, use of sources, the relation between *revelatio* and *ratio*, the didactic function of encyclopaedias, and the manuscript tradition of a given work.

In his introductory survey 'Trivium et quadrivium en Islam: des trajectoires contrastées' Godefroid de Callataÿ (Louvain-la-Neuve) traces the components of various ancient classifications of the arts and sciences, beginning with Plato and Aristotle and touching upon Martianus Capella (fifth century) and his *septem artes* (which constitute the *trivium* and the *quadrivium*), in a number of important – and quite heterogeneous – Arabic works: al-Kindī's *Epistle on the Number of Aristotle's Books*, al-Fārābī's *Enumeration of the Sciences*, al-Khwārazmī's *Keys to the Sciences*, a terminological handbook and an early and important representative of the divide between 'indigenous' and 'foreign' disciplines. In her essay, 'L'influence des Ikhwān al-Šafā' sur la minéralogie de Ḥamīd al-Dīn al-Kirmānī', Carmela Baffioni (Rome and Naples), an expert on the influential doctrine of the Ikhwān, studies the affinities and differences between their speculative treatment of the minerals, with their alchemical, magical and medical functions, and Kirmānī's peculiarly Ismā'īlī interpretation of these data in his philosophical encyclopaedia, *The Quietude of the Intellect* (see also Baffioni's related study on the 'theology' of mineralogy in the *Festschrift* for Hans Daiber, 2008). Živa Vesel (Paris), following her slim *mémoire* on Persian encyclopaedias (1986), presents a survey and classification of 'Les encyclopédies persanes: culture scientifique en langue vernaculaire', and offers particularly useful information on the purpose and organization of Fakhr al-Dīn al-Rāzī's widely used *Compendium of the Sciences*. Mauro Zonta (Rome) gives an outline of an early Judaeo-Arabic specimen of a quasi-encyclopaedia and compares it with Abraham bar Ḥiyya's

The Foundations in Reason and the Tower of Faith (around 1125) and Joseph ibn Zaddīq's *Book of the Microcosm* (around 1130).

This 'Oriental' section of the volume is followed by two studies on the reception of al-Fārābī's *Enumeration of the Sciences* in works by Latin authors. In an 'adaptation synthétique' of his forthcoming introduction to the edition and translation of Gerard of Cremona's *De scientiis*, Alain Galonnier (Marseille and Paris) writes on 'Dominicus Gundissalinus et Gérard de Crémone, deux possibles stratégies de traduction: le cas de l'encyclopédie farabienne du *De scientiis*'; and Marie-Christine Duchenne and Monique Paulmier-Foucart (Nancy and Paris) study 'Vincent de Beauvais et al-Fārābī, *De ortu scientiarum*', appending a useful translation of the paragraphs pertaining to al-Fārābī's division of the philosophical sciences in Vincent's *Speculum doctrinale*, book 1, and a collection of passages on *De ortu scientiarum* from the Paris manuscript (BNF, lat. 16100) of *Speculum doctrinale*.

Two particularly valuable articles deal with the transmission and circulation of the manuscripts of two important thirteenth-century Latin encyclopaedic works: 'Diffusion et avatars d'une encyclopédie: *Le Liber de natura rerum* de Cantimpré' by Baudouin Van den Abeele (Louvain-la-Neuve, whose book on *Fortune et mutations des encyclopédies latines durant le Moyen Age tardif* is ready for publication), and 'Approche comparative de la diffusion et de la transmission des différents états manuscrits du *De Proprietatibus Rerum* de Barthélemy l'Anglais' by Jérémy Loncke (Louvain-la-Neuve).

Perhaps the most diligent contribution to this volume is Iolanda Ventura's (Münster and Louvain-la-Neuve) study on a little known Dominican manual of the philosophy of nature, *Catena aurea entium* of Henry of Herford. Not surprisingly, in her section on the sources of the *Catena* Ventura shows that many of its links are excerpts from the works of the Dominicans Thomas Aquinas and Albert the Great, but that Henry's library was much richer, at least in secondary authors' works. The section on the sources of the *Catena* is followed by a discussion of the contents and context of the work, which contains an interesting passage on the changing concept of scholarly *auctoritas* in the fourteenth century. One of the conclusions addresses the peculiar form of questions and answers, meant, as Ventura explains, not to present a coherent system of the entire world, but 'to pinpoint some particular, curious, or marvellous phenomena or elements of nature' (p. 222).

Hinrich Biesterfeldt (Ruhr-Universität Bochum)

László Sándor Chardonens, *Anglo-Saxon Prognostics, 900-1100. Study and Texts* (Leiden and Boston: Brill 2007) [Brill's Studies in Intellectual History 153]. xiv + 605 pp., ISBN 978-90-041-5829-0. €99,00.

Dit boek is een herziene versie van een proefschrift in de Engelse Taal- en Letterkunde, dat in 2006 aan de Universiteit Leiden werd verdedigd. Het thema van het boek zijn de vroegmiddeleeuwse Angelsaksische prognostica: teksten die de toekomst voorspellen aan de hand van natuurlijke fenomenen, dromen, of geëigende technieken. Dit materiaal werd zowel in het Oud-Engels als het Latijn geschreven; geen nieuwe vondsten worden verwacht in de eerste categorie (p. 65). Het boek bestaat uit twee hoofdstukken. Enerzijds krijgen we een bron-georiënteerde studie van wat men de Angelsaksische 'prognostica-cultuur' zou kunnen noemen. Anderzijds bevat het boek een bijzonder handige editie van het tekstuele corpus dat als basis diende voor deze studie. Dit tweede deel is vaak gebaseerd op bestaande tekst-edities, die evenwel alle (op één na) gecontroleerd werden aan de hand van de originele manuscripten of betrouwbare reproducties. Deze recensie betreft het eerste deel, dat naar omvang als een zelfstandige monografie kan gelden.

Het eerste hoofdstuk definieert deze prognostica, en biedt een mooi overzicht van hun historiografische carrière. Hoofdstuk twee biedt een nieuwe 'classificatie', gericht op een verklaring van de tekstuele context waarin prognostica aangetroffen worden. Zo komt de auteur tot vijf categorieën. 'Prognostic data' zijn ingebed in kalenders (aan te treffen in 62% van de relevante manuscripten), en dit in de vorm van Honds-dagen of Egyptische dagen. Ten tweede worden prognostica aangetroffen in de bekende *computus* waarvan verondersteld wordt dat deze prognostisch materiaal assimileerde door een proces van 'associative attraction' (deze magische verklaring komt van Faith Wallis), eerder dan een 'genuine concern with the prognostics as a genre' (p. 64). Ten derde is er een occasionele aanwezigheid van prognostica in medische teksten, hoewel dit minder vaak het geval is dan in continentale manuscripten. Tot slot zijn er de zelfstandige prognostica-teksten, hetzij als toevoegingen in bestaande manuscripten ('guest-texts'), of als basis voor manuscriptinhoud ('prognostic sections').

Het derde hoofdstuk bestudeert de variaties in manuscript-context en -inhoud, die zich voordoen tussen Oud-Engelse en Latijnse prognostica (waarbij de laatste categorie de grote meerderheid inneemt). Dit hoofdstuk gaat eveneens dieper in op periodisering en

geografische origine van de manuscripten; dit leidt tot het resultaat dat de Benedictijnse hervorming een belangrijke stimulus vormde voor de interesse in prognostica, en dat continentale kanalen hier een belangrijke rol in speelden. De auteur houdt uiteraard rekening met de vooronderstelling dat de bewaarsgraad van manuscripten evenredig verdeeld is over de tijd.

Hoofdstuk vier concentreert zich op de vraag *welk* soort superstitie in deze prognostica aangetroffen wordt. De conclusie van een lang en bijzonder boeiend hoofdstuk kan als volgt samengevat worden: '(...) a bookish type of superstition which appealed more to the monastic than to the lay mind' (p. 137). Deze conclusie kan bevreemdend zijn, in zo verre de auteur zich wat gemakkelijk afmaakt van de vraag wat het *betekent* om deze prognostica als 'bijgeloof' te bestempelen (wat hij doet vanaf p. 2). Het is één zaak om geïnteresseerd te zijn in een woord waarmee clerici geloofwaardige van ongeloofwaardige praktijken onderscheiden. Het is een andere zaak om dit woord zelf toe te passen op een tekstueel corpus dat men bestudeert, ook al is het slechts om te bepalen waarover deze clerici het 'werkelijk' hadden. Dit laatste lijkt me geen probleem te zijn indien men hedendaagse historische praktijken wil voorzien van een specifieke functie, namelijk bestaande praktijken van sociale orde in stand houden door het functioneren van de terminologie van deze praktijken *niet* in vraag te stellen. Op zijn minst zouden dergelijke keuzes door de auteur geëxploreerd en geëxpliciteerd kunnen worden.

Het vijfde hoofdstuk behandelt het bedoelde gebruik van deze prognostica. De auteur verdient lof voor een bijzonder diepgaande exploratie van zowel gebruikssporen in de fysieke manuscripten, als interne of contextuele indicatoren van mogelijke toepassingen. Het resultaat is eerder bescheiden, maar doet precies daardoor één van de wegen oplichten waarmee dit onderzoek verder gezet kan worden: via een meer diepgaand in vraag stellen van wat men nu eigenlijk bedoelt met 'geloof' ('belief'). Zowel filosofie als antropologie van de religie kunnen hier bijzonder dienstig zijn. Hier blijkt eveneens dat zowel de auteur als de wetenschappelijke gemeenschap waarin hij is opgeleid, er vaak stilzwijgend een moderne definitie van christelijke praktijk op na houden. Daarmee komen ze terecht in een problematiek die onder historici uitgebreid aangekaart werd na de publicatie van Keith Thomas' *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-century England* (1971); denken we daarbij maar aan het boeiende debat in *Journal of Interdisciplinary History* tussen Thomas en

Hildred Geertz (1975), of aan de 'toe-eigeningsproblematiek', die precies in dit verband werd ontwikkeld door Franse historici, en in het Nederlandse taalgebied geïntroduceerd werd door Willem Frijhoff.

Het is dus duidelijk dat Chardonens een bijzonder verrijkende en belangrijke studie geschreven heeft, die een nieuwe stimulans kan geven aan verder onderzoek naar een ondergewaardeerd thema.

Steven Vanden Broecke (Universiteit Gent)

Hiro Hirai (ed.), *Cornelius Gemma: Cosmology, Medicine and Natural Philosophy in Renaissance Louvain* (Pisa and Rome: Fabrizio Serra Editore 2008) [Bruniana & Campanelliana Supplementi XXIV – Studi 10]. 153 pp., ISBN 978-88-6227-118-9. €34,00.

Ce volume, qui recueille les actes d'un symposium international qui a eu lieu au Centre d'Histoire des Sciences de l'Université de Gand en février 2007, constitue un essai (le premier, d'après l'introduction de l'éditeur) pour offrir une présentation générale de l'œuvre pluridisciplinaire de Cornelius Gemma (1535-1578), fils du célèbre mathématicien et cosmographe Gemma Frisius (1508-1555), et lui-même professeur de médecine à l'Université de Louvain. Malgré sa courte vie, Cornelius Gemma fut l'auteur de plusieurs ouvrages qui ont exercé une grande influence dans la science contemporaine (de l'astronomie et la cosmologie à la médecine et la philosophie naturelle, en passant par la théorie générale de la méthode). La publication d'une étude générale sur son œuvre est une excellente initiative qui vient combler une lacune.

L'ouvrage se compose de trois sections, consacrées chacune aux trois domaines fondamentaux de la réflexion de Gemma: I) Cosmologie et astrologie; II) Médecine et prodige; III) Méthode et 'sapientia'. La première section rassemble trois études importantes de Fernand Hallyn, Germana Ernst et Dario Tessicini qui informent de manière très efficace le lecteur sur la place de Gemma dans le débat cosmologique contemporain autour de Copernic (Hallyn) et des nouveautés célestes contemporaines avec leurs implications astrologiques, voire eschatologiques: la nova de 1572 (Tessicini) et la réception critique de la théorie de Gemma par Tycho Brahe et Tommaso Campanella (Ernst). La deuxième section se compose également de trois études remarquables dédiées à la notion de prodige chez Gemma et à son élaboration d'un art 'cosmocritique' d'accord avec sa

conception organiciste du cosmos de racine platonico-chrétienne et stoïcienne (voir la synthèse magistrale de Jean Céard); à son interprétation de l'épidémie de 1574 comme un exercice de cet art cosmocritique où la causalité céleste agit sur la matière sublunaire inclinée à recevoir son action (Concetta Pennuto) et à son insertion de la médecine hypocratique (par sa conception du monde et de l'âme) dans la tradition de 'prisca theologia' (dans laquelle Gemma se situe idéalement) en développant des suggestions de Fernel et Cardan (Hiro Hirai). Pour finir, la troisième section s'occupe – dans deux riches contributions de Stephen Clucas et de Thomas Leinkauf à propos de l'*Ars cyclognomica* de 1569 – de la problématique méthodologique chez Gemma et ses rapports avec la vaste littérature contemporaine et ultérieure relative à la 'méthode universelle' et à 'l'encyclopédie'. Au total, nous avons là une présentation de la place de Gemma dans trois domaines importants de la science et la philosophie de la seconde moitié du seizième siècle, ainsi qu'un exemple de l'omniprésence de la tradition platonicienne.

Toutes les études envisagent toujours l'œuvre de Gemma dans son dialogue avec la culture contemporaine, et à partir d'une connaissance complète de l'historiographie la plus récente. L'œuvre éclectique de Gemma est ainsi contextualisée, ce qui contribuera sans doute à élargir l'intérêt pour sa figure. Étant donné que le spectre étendu des disciplines étudiées par Gemma dépasse largement la capacité d'un historien actuel, cela a été, sans doute, une initiative efficace que d'avoir eu recours à la collaboration de spécialistes reconnus dans ces différents champs disciplinaires. Il reste à souhaiter, pour l'avenir, qu'un historien courageux et rompu aux méthodes interdisciplinaires entreprenne, à partir des matériels et des résultats apportés par ce volume, le travail encore attendu d'une présentation complète de la biographie intellectuelle de Gemma, de son développement dans le cadre des discussions contemporaines et de sa fortune jusqu'au dix-septième siècle avancé.

La présentation de l'éditeur ou une étude préliminaire d'une étendue semblable à celles qui composent le livre auraient bien pu contribuer à faire des progrès dans ce sens. L'étendue très limitée de la préface de l'éditeur (une vingtaine de lignes), ne le permet pas. Par ailleurs, quelques-unes de ses affirmations sont sujettes à caution. L'absence d'une monographie valable sur Gemma ne justifie pas l'affirmation selon laquelle 'he has been almost totally neglected by scholars'. Laissant de côté l'attention que lui a prêté Lynn Thorndike dans sa *History of*

Magic and Experimental Science, l'œuvre de Gemma a suscité l'attention des spécialistes de la reconstruction historique des problèmes et débats auxquels a pris part le professeur de Louvain. Il suffit de mentionner, justement à propos du problème concret des nouveautés célestes et leur caractère de 'prodige', les études d'auteurs tels que Clarisse Doris Hellman, Michel-Pierre Lerner, Tabitta van Nouhuys, Steven Vanden Broecke ou Jean Céard, lesquels sont bien entendu mentionnés dans l'ouvrage. Bien que quelques motifs soient mentionnés occasionnellement dans des chapitres divers, il faut remarquer l'absence de toute contribution consacrée à tracer la biographie intellectuelle de Gemma et ses rapports personnels et intellectuels, notamment dans le domaine religieux et dans le cadre de la situation politico-religieuse tragique (en Europe en général, mais très spécialement dans son propre pays) qu'il a dû affronter. Sa relation avec Plantin, avec l'équipe rédacteur de la Bible Polyglotte (pas seulement le groupe français et belge, mais aussi Arias Montano, avec la conséquente ouverture hispanique) et peut-être avec la *Familia Charitatis*, constituent un domaine fondamental dans la vie et l'œuvre de Gemma. Je dirais plutôt: Faute, donc, d'une telle étude, le présent recueil, au demeurant très utile, ne comble pas le manque d'une monographie complète et interdisciplinaire sur la vie et l'œuvre de Gemma dans l'Europe de son temps.

Miguel A. Granada (Université de Barcelone)

Arjan van Dixhoorn and Susie Speakman Sutch (eds.), *The Reach of the Republic of Letters: Literary and Learned Societies in Late Medieval and Early Modern Europe* (Leiden and Boston: Brill 2008) [Brill's Studies in Intellectual History 168]. 2 volumes: (1) xiv + 255 pp.; (2) vi + 520 pp., ISBN 978-90-04-16955-5, €149,00.

The thirteen case studies presented in the volumes under review, reveal complex corporate structures of communication between vernacular literary and learned organizations of the fourteenth through seventeenth centuries. The studies expose formalized intellectual gatherings within urban settings that were closely attached to other forms of regional community life, such as confraternities and guilds. From Granada to Freiburg im Breisgau, and from Rome to the Low Countries, the learned were driven to form corporations for different reasons: as part of festive cultures, to satisfy professional objectives, for religious motives. By focusing empirically on the re-

search of goals, internal procedures and political interplay of the various associations, the authors challenge the prevailing assumption that such gatherings owed their rise to Italian humanism. The book shows in contrast that the traditions include urban conventions in the francophone regions beginning in Arras and Valenciennes of the early thirteenth century.

Out of all the detailed samples, three highly different types of societies reveal the variety captured in this volume: The pre-humanist *Consistori del Gay Saber* of Toulouse (1323-c. 1484) is one of the many late medieval associations forming around the presentation of vernacular poetry (pp. 17-32); the humanist Roman Academy, founded by Pomponio Leto before 1468 portrays an early model of humanist academies (pp. 181-218); and the professional associations of lawyers in the Southern Low Countries during the sixteenth and seventeenth centuries represent later hybrid forms that were joining guilds with confraternities (pp. 337-352).

Starting as an 'informal school of Occitan poetry and language' (p. 18) in the tradition of troubadours, the Toulouse *Consistori* went public in 1324 with a poetry contest. Laura Kendrick states in her paper that by 1341 a well established form of regulations, centered on modes of contesting, was in circulation. A prize in the open annual poetry contest was now the first step in a graduation process through public examination of the candidates, which led to the 'distinction of bachelor or doctor of joyous knowledge' (pp. 25-26).

Similarly informal, without even the need to establish statutes, Susanne de Beer reveals that one of at least two Roman Academies (p. 189) was founded before 1468 as a regular meeting of citizens craving beautiful Latin verses and Roman antiquity in general. Their gathering place was the house of the university rhetorician and Latin teacher Pomponio Leto on the Quirinal (p. 185). Different from the *Consistori*, this Academy did not search for an audience among the general public of Rome, nor did it promote festive events or other gatherings accessible to outsiders. The Roman Academy of Pomponio Leto might have remained a non-political entity were it not for the individual involvement of high ranked members of the church.

In contrast to conducting activities and exercises aimed at refining the mind, guilds of learned professionals like teachers or lawyers were founded to strengthen social networks among related professions in a town. The southern Low Countries saw these types of learned corporations increasing only in the late sixteenth and seventeenth centuries, after

they had long been established in Italy, since the thirteenth century, and in France, since the fourteenth century (pp. 338-340). Hilde de Ridder-Symoens argues in her paper that these guilds owe their rise to the cult of Saint Yves as patron saint of law.

A summary appraisal can stress without doubt the quality of the work: papers, introduction and epilogue are well researched in detail; arguments are pondered thoroughly. The synoptic epilogue (pp. 423-463) includes results of the papers into a general overview and state of the art of European traditions. Research on notions and concepts, like ideas of *performance* (passim), *civic virtue* (Henk Th. van Veen, pp. 285-308), or indeed, organizational forms like the *academy*, are carefully based on micro-structures and placed in a variety of societal, geographical and chronological environments. A short allusion to the hidden Leitmotiv, *performative cultures*, shall serve to depict one great value of this book for the discussion of early modern learned societies. From the beginning, in late medieval civic and clerical behaviour up to a fatal clash in the Florentine Academy of *Umidi* in 1547 (Inge Werner, pp. 257-284), to interurban contests of the *Chambers of Rhetoric* in the Northern Netherlands in 1606 (Arjan van Dixhoorn, pp. 119-157), to festive activities in the Academies of the City of Granada in the seventeenth century (Francisco J. Álvarez, Ignacio García Aguilar and Immaculada Osuna, pp. 309-336), a major part of the papers presented center their argumentation on public performance. Notes on the Florentine *Umidi* even show the importance of entertainment and public viewers for the functioning of the academy: performance dates for a poetry presentation were altered and then cancelled, because a street acrobat lured away the audience (pp. 257-259). Corporations of the learned thus played their part in urban event culture.

The notion with the most ambiguous interpretation lies in the title of the work: *The Reach of the Republic of Letters*. As a description of the underlying European web of learned Latin speakers and with it, the fruitful thought of overlapping bilingualism in early modern civic society (p. 13), the title does not, with exception for the discussion in the *Epilogue* (pp. 442-452), sustain the major threads of argumentation in the papers. Though, taken as a formal aid to confine the period of time and social group the notion 'Republic of Letters' is very helpful to allude to the learned as a main group and actors in all the research papers. The papers provide not only examples for the organization and visibility of the learned groups in urban settings, but also of their partly vernacular, partly public output, in the forms of poetry,

oration and social actions like teaching, helping the poor, and not least, feasts and festive events. They reveal, through example, individually diverse and highly complex interconnectivities, qualities that would be lost in a mere collection of data.

Anja-Silvia Goeing (California Institute of Technology)

Stephen Snelders en Frans J. Meijman, *De mondige patiënt. Historische kijk op een mythe* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2009). 222 pp., ISBN 978-90-351-3348-8. €18,95.

In dit boek toetsen historicus Stephen Snelders en hoogleraar medische publieksinformatie Frans Meijman de bekende these dat de macht binnen de arts-patiëntrelatie in de eenentwintigste eeuw is komen te liggen bij de 'mondige patiënt'. Centrale vraag is of deze mondige patiënt inderdaad een verschijnsel van nu is, of dat hij al eerder bestond. Het antwoord is duidelijk: de mondige patiënt als modern fenomeen is een mythe. Hij was ook al aanwezig in de vroegmoderne periode, om in de tweede helft van de negentiende eeuw (tijdelijk) te veranderen in een 'abstracte klinische verschijning', aldus de auteurs. In de twintigste eeuw maakte hij een 'come-back'. Voor medisch historici is het geen nieuws meer dat patiënten vroeger ook al 'non-compliant' waren, ofwel eigen-gereid. Voor artsen is het historisch overzicht dat Snelders en Meijman bieden waarschijnlijk wel leerzaam en verhelderend.

In hun breed toegankelijke en uiterst leesbare boek wordt de zoektocht naar de mondige patiënt in het verleden op twee manieren aangepakt. Enerzijds door te kijken naar beschikbaarheid van gezondheidsinformatie: waar haalden leken en patiënten hun medische kennis vandaan? Anderzijds is bestudeerd wat zij hiermee vervolgens deden: werd er naar die beschikbare kennis gehandeld? Op die vraag weten de auteurs niet altijd een bevredigend antwoord te geven. De aanwezigheid van gezondheidsinformatie en de oplages van medische voorlichtingsliteratuur zeggen niet alles over het gebruik ervan. Bovendien is voor deze studie uitsluitend gebruik gemaakt van secundaire literatuur. In de inleiding benadrukken de auteurs weliswaar dat de nadruk in dit boek ligt op het individu, maar persoonlijke verhalen in de vorm van dagboekfragmenten, brieven, of mondelinge geschiedenis zijn niet gebruikt.

Terecht merken Snelders en Meijman in het begin van hun boek op, dat er lange tijd weinig aandacht is geweest voor de patiënt binnen de medische ge-

schiedschrijving. Pas met Roy Porter's pleidooi voor 'medical history from below' uit 1985 kwam hier verandering in en promoveerden patiënten tot historisch onderzoeksobject. Sindsdien is er meer inzicht verkregen in de arts-patiënt relatie door de eeuwen heen. Voor de achttiende eeuw is vastgesteld dat arts en patiënt op voet van gelijkheid functioneerden. Behandelingen werden uitgebreid besproken en de arts moest omzichtig te werk gaan vanwege de economische macht van de patiënt. Een omslag wordt vervolgens gesignaleerd in de loop van de negentiende eeuw. Dan zijn leken sneller geneigd zichzelf als ziek te bestempelen en hun lot in handen van een arts te leggen. De postmoderne patiënt, ontsproten aan de jaren zestig van de vorige eeuw is nog net zo bereid een dokter te consulteren maar doet dit met het wantrouwen van zijn achttiende-eeuwse voorvader. Dit is het (verouderde) beeld uit de medische historiografie, dat Snelders en Meijman zonder discussie weergeven, terwijl er kanttekeningen te maken zijn bij de notie van de gezagsgetrouwe negentiende-eeuwse patiënt. Uit mijn proefschrift (*In search of a cure. The patients of the Ghent homoeopathic physician Gustave A. van den Berg*, Erasmus Publishing 2008) is gebleken dat de vooruitgang in de medische wetenschap in het laatste kwart van de negentiende eeuw zeker niet automatisch leidde tot een toenemend gezag van de arts, of meer gehoorzame patiënten.

In de bespreking van een aantal twintigste-eeuwse casussen tonen de auteurs meer originaliteit. Ze beschrijven de 'gezondheidscommunicatie' rond ziektes als epilepsie, tuberculose en kanker, waarbij ze zowel damesbladen zoals *Libelle* als bron gebruiken als ook 'hard-core' medische literatuur. Zo proberen ze de vraag te beantwoorden wie er door patiënten nu eigenlijk als genezers werden beschouwd. De verhouding tussen regulier en alternatief, of tussen officiële dan wel volksgeneeskunde, ligt de hele eeuw lang al problematisch, constateren de auteurs. Hierbij stellen zij zich echter niet de vraag of het voor de leek en patiënt überhaupt relevant was om een dergelijk onderscheid aan te brengen in hun keuze voor een therapie. Wel merken zij terecht op dat leken en patiënten zich veelal lieten leiden door pragmatisme. Een bewuste, welingelichte of ideële keuze voor een bepaalde behandeling werd vaak niet gemaakt. Ook blijkt uit hun boek dat de toegenomen kennis onder leken niet leidt tot verminderd contact met de arts. 'Kritisch doen wat de dokter zegt' (p. 134), is de trefende typering die Snelders en Heijman geven van het gedrag van de patiënt van nu. Bovendien is de medische kennis onder leken niet ontgezeglijk toegenomen.

De enigszins pessimistische conclusie van het boek luidt dan ook dat directe verbanden tussen kennisniveau en gedrag van patiënten niet kunnen worden gelegd. Meer voorlichting leidt bovendien niet automatisch tot meer kennis, en meer kennis leidt niet automatisch tot meer gezag van de arts. Bovendien is het dus onterecht om te denken, dat de mondige patiënt pas aan het einde van de twintigste eeuw is ontstaan. In de achttiende eeuw had de patiënt ook al veel macht, en in de gehele twintigste eeuw zijn patiënten terug te vinden 'die zelf besluiten wat ze deden met de beschikbare informatie' (p. 178). Ik zou slechts willen aanvullen: ook de zogenaamd 'verdwenen' gezagsgetrouwe patiënten uit de negentiende eeuw zijn een mythe. Zij waren eveneens eigengereid, ze informeerden zich breed, en ze winkelden uitgebreid op de medische markt.

Anne Hilde van Baal (Huizinga Instituut – Onderzoekschool voor Cultuurgeschiedenis)

Steffen Ducheyne (ed.), *Future perspectives on Newton scholarship and the Newtonian Legacy in Eighteenth-century Science and Philosophy. Contactforum 28 september 2007* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten 2009). 69 pp., ISBN 978-90-656-9042-5. €25,00.

De onderhavige bundel is de weerslag van een 'contactforum' van de Koninklijke Vlaamse Academie op 28 september 2007. De handelingen van deze contactfora worden gepubliceerd in een aparte reeks. Bij de uitvoering van de band is het saaiheid troef: een bundel A4-tjes geplakt in een fantasieloos omslag. De Academie is duidelijk geen pr-machine, maar een verband van hardwerkende, nuchtere onderzoekers. De bundel bevat vier artikelen. Twee hebben rechtstreeks betrekking op het Newtononderzoek van de laatste decennia, twee andere betreffen de vraag naar de doorwerking van Newtons ideeën in de achttiende eeuw. In geen van de artikelen, en dat mag wel tekenend heten voor het moderne Newtononderzoek, staan Newtons bijdragen aan de wiskunde of de natuurkunde centraal.

De twee stukken over Newton zelf concentreren zich op zijn theologische manuscripten en de samenhang tussen zijn theologische en natuurfilosofische denkbeelden. Zulk onderzoek is een stuk makkelijker geworden nu veel theologische manuscripten van Newton op internet beschikbaar worden gesteld. Steffen Ducheyne, in een betoog dat nogal afhankelijk is van het werk van Steven Snobelen, een van de

redacteuren van deze webeditie, schrijft over de vraag in hoeverre Newtons theologie en zijn natuurkunde elkaar beïnvloedden en in welke richting deze invloed ging. Raquel Delgado Moreira, die eerder in Londen promoveerde over Newtons theologische hand-schriften, analyseert de samenhang tussen zijn geschriften *The Original of religions* en *The original of monarchies*. Als bekend besteedde Newton veel tijd aan historisch onderzoek, enerzijds in het kader van zijn onderzoek van de bijbelse profetieën en zijn apocalyptische berekeningen, anderzijds om aan te tonen dat de originele zuivere religie in de loop van de geschiedenis vervalst was, niet in de laatste plaats door de oud-christelijke kerk. Newton geloofde in een *prisca sapientia*, een religieuze oerwijsheid die ook de burgerlijke orde en de kennis over de natuur omvatte. Dit hoewel Newton in zijn eigen werk om methodische redenen deze aspecten gescheiden behandelde.

De twee artikelen die de doorwerking van Newtons ideeën behandelen, concentreren zich vooral op hun filosofische betekenis. De Leidse filosoof Eric Schliesser schrijft over het begrip causaliteit bij de achttiende-eeuwse Engelse filosoof David Hume. Hij wijst op verschillen tussen Hume's *Treatise on human nature* (1739-1740) en zijn *Enquiry concerning human understanding* (1748). Hume lijkt zijn positie in het latere werk op enkele punten te hebben bijgesteld en Schliesser suggereert dat een verdere kennismaking met Newtons natuurkunde daarvoor verantwoordelijk is geweest. Het is een grondig betoog op een gebied waar de schrijver duidelijk een specialist is, maar het is jammer dat hij weinig rekening houdt met lezers met minder achtergrondkennis. Naar Hume's werken wordt enkel met afkortingen verwezen die verder nergens worden verklaard.

Eric Jorink tenslotte geeft een voorproefje van de bevindingen van zijn onderzoek naar de receptie van de ideeën van Newton in Nederland. Voor de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis is dit stuk van meer onmiddellijk belang. Jorink benadrukt dat het 'Newtonianisme' geen vastomlijnd gegeven was, maar werd geconstrueerd om aan bepaalde behoeften tegemoet te komen. In de Nederlandse situatie werd het gezag van Newton vooral ingezet om het gevaar van het spinozisme te neutraliseren. Het 'Newtonianisme' zoals dat in Nederland in de achttiende eeuw vorm kreeg was niet zozeer een stelsel natuurkundige theorieën, als wel een beroep op Newtons gezag en reputatie van godsdienstigheid (zijn heterodoxe ideeën waren hier nagenoeg onbekend) in het filosofische debat. Anderzijds kon Newtons reputatie tot ongekende hoogte stijgen, juist omdat er als re-

actie op Spinoza een dringende behoefte bestond aan een interpretatie van wetenschap in lijn met de kerkelijke orthodoxie. Jorink sluit hier aan bij het onderzoek naar de 'Radical Enlightenment' in Nederland, zoals dat vooral sinds het werk van Jonathan Israel populair is geworden. Geheel nieuw is zijn stelling niet en hij behandelt ook vooral bekende namen: Boerhaave, 's Gravesande, Nieuwentijt. Het wachten is op een meer omvattend overzicht van dit 'Newtoniaanse' klimaat.

Al met al biedt de bundel precies wat het uiterlijk belooft: serieus, degelijk werk van competente onderzoekers. Als passend voor een 'contactforum' gaat het voornamelijk om werk in uitvoering. De bundel biedt een uitstekende gelegenheid kennis te maken met wat er op dit moment in het Newtononderzoek speelt, maar de meer algemeen geïnteresseerde lezer zal misschien liever de definitieve studies afwachten.

Rienk Vermij (University of Oklahoma)

Dominique Lambert et Jacques Reisse, *Charles Darwin et Georges Lemaître, une improbable mais passionnante rencontre* (Bruxelles: Académie royale de Belgique 2008) [Mémoire de la Classe des Sciences Tome XXX n° 2057]. 288 pp., ISBN 978-2-8031-0252-5. €22,00.

Darwin et Lemaître ont pour point commun essentiel d'avoir traité de questions à ce point fondamentales – l'origine des espèces pour le premier, l'origine de l'univers pour le second – que la pensée humaine, ne pouvant attendre que la science soit en mesure d'y apporter des réponses, s'est au préalable tournée vers les mythes ou les textes religieux pour assouvir son besoin de compréhension. Lorsqu'enfin la science a été capable de s'emparer de ces questions, les éléments de réponse apportés par ces deux scientifiques ont inévitablement été mis, bien que tel ne fut assurément pas leur souhait, en confrontation avec les réponses antérieures. Certes, cette comparaison avec le texte biblique tout à fait indue semblait, dans le cas de Darwin, conduire à une discordance, alors que, dans le cas de Lemaître, c'est au contraire une concordance qui paraissait s'établir. Il n'empêche, et c'est l'un des intérêts de cet ouvrage de le montrer, une telle discordance ou une telle concordance est, dans les deux cas, néfaste aussi bien pour la science que pour la théologie et également embarrassante pour les scientifiques concernés. Aussi Darwin et Lemaître, confrontés par deux versants opposés à un problème identique, ont-ils dû élaborer des stra-

tégies personnelles pour le résoudre. Faire se rencontrer deux scientifiques aussi différents présente alors l'intérêt de comparer la manière dont l'un et l'autre ont réglé cette délicate situation, afin de pouvoir en dégager des points communs qui puissent, encore aujourd'hui, nous servir de leçon.

Dans un style clair et agréable, l'exposé, accessible et pédagogique, de J. Reisse s'ouvre par une revue des fixistes et des transformistes du dix-huitième et du début du dix-neuvième siècle. Ayant pris acte, à cette occasion, de l'existence de remises en question du fixisme antérieures à Darwin, il se poursuit par une biographie de ce dernier qui cherche dès lors à identifier en quoi son œuvre est novatrice. Après une annexe consacrée à A. R. Wallace, l'exposé s'achève, un peu brutalement, au terme d'un résumé des 15 chapitres, passés en revue l'un après l'autre, de *L'origine des espèces*.

Certes, au fil de ces pages, le lecteur aura glané, çà et là, de précieuses indications sur la stratégie mise en œuvre par Darwin pour faire accepter sa théorie malgré la discordance évoquée et pour 'gérer', aussi bien personnellement que socialement, cette discordance. Mais il regrettera peut-être l'absence d'une reprise synthétique et cohérente de tous ces éléments effectuée avant qu'il ne soit invité à repérer, *in fine*, les convergences qui existent entre le célèbre historien de la vie et le non moins célèbre historien de l'univers. Pour notre part, nous nous permettrons de déplorer l'absence, pour les citations, de références dignes de ce nom. Quoiqu'il en soit, la contribution de J. Reisse rendra sûrement service.

Exposant le fruit des recherches personnelles qu'il mène depuis plus de quinze ans, tout à fait à l'aise pour traiter la problématique à l'origine de ce livre, D. Lambert, qui a désormais atteint une grande finesse dans sa compréhension et dans son analyse de G. Lemaître, met en œuvre, dans sa contribution, une véritable 'archéologie du savoir' (p. 199). Au lieu de se centrer sur les 'produits finis' (les articles ou les livres tels qu'ils sont publiés), il cherche donc à reconstituer le cheminement intellectuel – nécessairement hésitant et tortueux, souvent déroutant – qui a permis la 'découverte', même si celle-ci, en fin de compte, n'en porte plus aucune trace. Une telle manière de procéder est parfaitement en adéquation avec la problématique retenue, puisqu'elle permet de mettre au jour les 'échafaudages' (pp. 193-194), provisoires et parfois insoupçonnés, qui ont guidé et soutenu le savant dans son intuition. Ainsi en va-t-il d'un court manuscrit intitulé *Les trois premières paroles de Dieu* rédigé par Lemaître durant la guerre 1914-1918 et qui opère, guère loin d'une posture

concordiste, une exégèse symbolique des premiers chapitres de la Genèse. L'un des points forts de la présente étude est de révéler toute l'importance de ce texte, qui n'empêchera nullement Lemaître d'évoluer, fort heureusement, vers une nette affirmation de la différence de niveau des discours scientifiques et religieux ni sa cosmologie d'acquiescer une consistance et une autonomie proprement scientifiques. La seconde originalité de cette étude réside dans la mise en évidence de la triple influence philosophique qui s'est exercée sur Lemaître: le néo-thomisme, assurément précieux pour distinguer les concepts de 'commencement' et de 'création', Blaise Pascal et Ferdinand Gonseth. Influence hétéroclite, pourrait-on croire, mais dont D. Lambert parvient, jusqu'à un certain point, à montrer la cohérence.

Jean-François Stoffel (Institut d'études théologiques, Bruxelles)

Elisabeth Bruyneel, *De Hoge Gezondheidsraad (1849-2009). Schakel tussen wetenschap en volksgezondheid* (Leuven: Uitgeverij Peeters 2009). 230 pp., ISBN 978-90-429-2249-5. €45,00.

Ter ere van het 160-jarig bestaan van De Hoge Gezondheidsraad, een gezaghebbend Belgisch adviesorgaan op het terrein van de volksgezondheid, kreeg historica Elisabeth Bruyneel de opdracht om de rijke geschiedenis van dit orgaan in kaart te brengen. Een pittige klus, want Bruyneel besteedt niet alleen veel aandacht aan de verschuivende activiteiten en vele aandachtsvelden van de Raad, maar probeert ook de veranderende opvattingen op het gebied van volksgezondheidsonderzoek en -beleid te duiden. Om het geheel te structureren, is het boek in vier tijdperiodes ingedeeld. Het eerste deel behelst de periode 1849-1885 en richt zich op de oprichting en eerste werkjaren van de Raad, waarin slechte algemene hygiëne en cholera- en pokkenepidemieën als voornaamste volksgezondheidsproblemen golden. Het tweede deel doet verslag van de periode 1885-1913, waarin met name sociale problematiek en de opkomst van de bacteriologie belangrijke thema's voor de Raad waren. Het interbellum staat centraal in het derde deel. Uitgebreidere sociale wetgeving en professionalisering vormen hier de belangrijkste ijkpunten. De periode na de Tweede Wereldoorlog wordt door het ontbreken van gegevens beknopter in een epiloog behandeld.

Bruyneel is erin geslaagd om de omvangrijke geschiedenis van de volksgezondheid in België, gekop-

peld aan de ontwikkeling van de Raad, op een heldere en inspirerende manier weer te geven. *De Hoge Gezondheidsraad* is boeiend geschreven en rijk geïllustreerd, waardoor het historisch overzicht dat wordt gegeven verre van droog blijft. Hoewel het boek een periode van 160 jaar bestrijkt, ligt de nadruk duidelijk op de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Met name de periode na de Tweede Wereldoorlog komt er bekaaid vanaf: in enkel tien pagina's racet de auteur door interessante ontwikkelingen als de oprichting van het eerste ministerie van Volksgezondheid (1936), de toenemende aandacht voor preventie, de opkomst van nieuwe 'spelers' als Gezondheidscentra en advies- en pressiegroepen, een ingrijpende reorganisatie binnen de Raad en de invloed van de Europese Unie. In de inleiding geeft Bruyneel zelf al aan dat er minder data beschikbaar waren over deze periode en dat tijdsgebrek een extensieve analyse van secundaire bronnen en eigen dataverzameling door middel van interviews verhinderde. Het blijft echter een gemiste kans, zeker gezien het inzichtrijke eerste deel van het boek. Het is dan ook de verdienste van de schrijfster dat de talloze rapporten, nieuwsberichten en overig archiefmateriaal uit die eerste periodes tot een goed lopend en gestructureerd geheel zijn gesmeed.

Toch is het ook juist dat heldere, goed lopende beeld dat na verloop van tijd gaat knellen. Zo krijgt de lezer door de grote tijdspanne die in het boek wordt bestreken de indruk dat de Hoge Gezondheidsraad vrijwel altijd als één homogeen geheel optreedt. Het boek besteedt weinig aandacht aan de verschillen en veranderende samenstellingen van de leden en commissies. Ook de verschillen in opvattingen binnen de Hoge Gezondheidsraad blijven onderbelicht. De goedgekeurde adviezen worden uiteindelijk naar buiten gebracht als een eenduidige beslissing van de Raad, maar 'smeuïge' inzichten in de dilemma's, discussies en coördinatieprocessen die daarbij onvermijdelijk zijn geweest, blijven helaas uit. Verder blijft de 'machtspositie' van de Raad een blinde vlek. Zo weet het boek niet voldoende duidelijk te maken in hoeverre de adviezen van de Raad ook daadwerkelijk werden opgevolgd, of waarom bepaalde adviezen in eerste instantie niet, maar later juist *wel* werden geaccepteerd door de regering. Voor een deel zijn deze hiaten een noodzakelijk gevolg van de keuze voor een breed historisch overzicht, waardoor dergelijke gedetailleerde inzichten wellicht voorbij de reikwijdte van het boek voeren. Toch schetst het boek nu een bij vlagen wel erg lineair perspectief waarin volgens de auteur getoond wordt 'hoe de adviezen van de Hoge Gezondheidsraad op lange

termijn het dagelijks handelen tot in het kleinste detail beïnvloed hebben' (p.11), maar waarin de interne strubbelingen en de manieren waarop daarin juist compromissen worden gesloten niet aan bod komen.

Door de focus op historische ontwikkeling en sociaal-politieke context kan *De Hoge Gezondheidsraad* als complementair gezien worden aan zijn eveneens in 2009 verschenen Nederlandse tegenhanger *The Paradox of Scientific Authority* (Wiebe E. Bijker, Roland Bal en Ruud Hendriks, MIT Press). In dat boek, verschenen ter ere van het honderdjarig bestaan van de (Nederlandse) Gezondheidsraad, wordt namelijk juist aan de hand van geselecteerde casussen een gedetailleerde, etnografische beschrijving gegeven van de manieren waarop de Gezondheidsraad interne overeenstemming (bijvoorbeeld door 'gecontroleerde dissensus') en externe legitimering probeert te creëren. Waar het Nederlandse boek minutieus inzoomt op de totstandkoming van enkele exemplarische adviesrapporten en laat zien hoe de Gezondheidsraad 'achter de schermen' ('back stage', om met Goffman's bekende term te spreken) voortdurend bezig is met het gladstrijken van plooiën en het goed politiek laten 'landen' van adviezen, geeft Bruyneel een uitgebreidere historische beschrijving.

Naast elkaar geven beide boeken dan ook een rijk en waardevol beeld van de opkomst en het functioneren van twee belangrijke adviesorganen op het gebied van de volksgezondheid, waarin zowel ruimte is voor verbreding door middel van een historisch overzicht als verdieping in de vorm van gedetailleerde casusanalyses. Voor beiden valt een lans te breken.

Rik Wehrens (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Liesbeth Hesselink, *Genezers op de koloniale markt. Inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlands Oost-Indië 1850-1915* (Amsterdam: Vossiuspers UvA en Amsterdam University Press 2009). 431 pp., ISBN 978-90-5629-563-9. €50,00.

Laat ik maar meteen met de deur in huis vallen: Liesbeth Hesselinks *Genezers op de koloniale markt* is een boek dat zo boordevol interessante informatie staat dat geen enkele historicus die zich bezighoudt met de geschiedenis van Nederlands-Indië, en zeker geen enkele medisch-historicus, het ongelezen kan of mag laten. Maar is het daarmee ook een goed boek? Die vraag moet helaas ietwat genuanceerder worden beantwoord.

Hesselink onderzoekt de geschiedenis van twee medische scholen voor inlanders: een voor artsen en

een ander voor vroedvrouwen. Zij concludeert dat de afgestudeerden als intermediair gingen optreden tussen west en oost, zodat wellicht ooit 'the twain shall meet'. De intermediaire functie heeft overigens niet verhinderd dat met name de school voor inlandse artsen een broedplaats van Indisch nationalisme werd. Zij gebruikt hierbij als leidraad het concept 'de medische markt' met de bedoeling na te gaan of dat voor het schetsen van die geschiedenis een goed concept is. Het gebruik van een concept met als doel te kijken of het daarvoor geschikt is, is een wat vreemde doelstelling voor een proefschrift, maar belangrijker is dat we, uit eerdere publicaties, van onder andere Frank Huisman, natuurlijk allang weten dat dit concept een belangrijke aanvulling is op het palet van medisch-historische invalshoeken. Bovendien neigt haar conclusie dat 'het medisch marktmodel ... een vruchtbaar model gebleken [is], goed bruikbaar in een koloniale situatie, zeker wanneer de figuur van de intermediair aan het concept wordt toegevoegd' (p. 295) enigszins naar een *self-fulfilling prophecy*.

Maar we kunnen nog meer vragen bij die conclusie stellen. Daarvoor kijken we naar wat Hesselink onder het medisch marktmodel verstaat. Ze definieert het als een concept waarin 'medische handelingen worden omschreven door middel van de metafoor van vraag en aanbod op de (medische) markt.' (p. 15) Maar als vervolgens omstandig uit de doeken wordt gedaan dat in de koloniale medische markt vraag en aanbod er eigenlijk nauwelijks toe deden (en er ook niet toe gingen doen in de loop van de tijd tussen 1850 en 1915), omdat de met regelmaat 'mohammedaan' genoemde inlander de traditionele doeken bleef bezoeken en de Nederlander de blanke arts trouw bleef; en dat we verder van de vraagzijde eigenlijk maar weinig weten, dan kan de conclusie toch eigenlijk niet anders zijn, dan dat het concept in de koloniale situatie wel degelijk zo zijn haken en ogen heeft. Het is dan ook maar goed dat Hesselink zich in haar verhaal niet beperkt tot de grenzen van het marktconcept, maar ook vrolijk vertelt over politieke en medische drijfveren en complicaties. Hesselinks boek is in feite een gewone geschiedenis van twee medische scholen waarbij de medische markt één van de drijvende factoren is naast andere factoren als de koloniale politiek, sociale omstandigheden, argwaan en racisme.

Dit verklaart echter nog niet waarom het minder geslaagd is als boek. Behalve dat Hesselink onvoldoende in staat is gebleken de twee geschiedenissen van artsen en vroedvrouwen tot een geheel te smeden, maakt het ook verder een weinig evenwichtige indruk. Sterker: het wekt de verdenking in kleine, af-

zonderlijke partjes te zijn geschreven die daarna in een min of meer thematisch-chronologische volgorde achter elkaar zijn gezet zonder dat de consequenties die dit heeft voor het gehele verhaal, goed zijn doordacht. De onnodige herhalingen, soms binnen één of enkele pagina's, zijn bijvoorbeeld legio.

Verder snijden de voorbeelden die ze geeft om een punt te verduidelijken, niet altijd hout. Zo geeft ze in een stuk over ziekeninrichtingen in het hoofdstuk 'De medische markt rond 1850', waarin zij 'dus' de medische situatie wil schetsen 'voor de oprichting' van beide scholen in 1851, vooral voorbeelden uit de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw plotsklaps afgewisseld met één uit 1818 (pp. 53-57). Het is zeker niet de enige ietwat merkwaardige sprong in de tijd (bijvoorbeeld pp. 218-219). En hier voegen zich dan vaak van een uitroep teken voorziene persoonlijke opmerkingen bij die wel zeer subjectief zijn – met gebruik van woorden als 'bedroevend', 'helaas' of 'nodeloos' – en verwarrend. Zo staat op pagina 108: 'Laten we aannemen – *en hopen* – dat [een dokter djawa] als leerling-vaccinateur hetzelfde verdiende als de andere dokters djawa, namelijk 30 euro [!] per maand. Dat was nog altijd veel minder dan het salaris van een (hulp)vaccinateur. Waarschijnlijk ging de regering er nog steeds vanuit dat hij naast het vaccineren verdienen had uit een eigen praktijk en kreeg hij daarom een lager salaris dan de vaccinators'. Wat valt er hier eigenlijk te hopen, zeker als de regering gelijk had met deze aanname?

Kortom: Hesselinks boek is een waardevolle, informatieve en broodnodige bijdrage aan de (veel te schaarse) bibliografie van de geneeskunde in de Nederlandse koloniën. Maar met behulp van een echt kritische, de rode pen veelvuldig hanterende redacteur, had het ook een goed boek kunnen zijn.

Leo van Bergen (VU-medisch centrum Amsterdam)

Mieke Trommelen, *Buitenkrachten, binnenkrachten. De Utrechtse taalkunde, 1979-1989* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs 2008). 208 pp., ISBN 978-90-5345-369-8. €19,95.

Volgens allerlei criteria – publicatie-indices, internationale erkenning voor onderzoekers, gehonoreerde subsidieaanvragen – is de taalwetenschap sinds enkele decennia een van de succesvolste (geestes)wetenschappen van Nederland. Daarbij is Utrecht ontegenzeggelijk een van de belangrijkste centra, met name van de zogenoemde generatieve taalkunde die ontwikkeld is door de beroemde Amerikaan Noam Chomsky. Hoe komt dat? Hoe is de

Utrechtse taalkunde aan zo'n sterke positie gekomen? Daarover gaat het boek *Buitenkrachten, binnenkrachten. De Utrechtse taalkunde 1979-1989* van de Utrechtse taalkundige Mieke Trommelen.

Trommelen kiest een opvallend perspectief in dit boek. Over de taalkundige ontdekkingen die Utrechtse geleerden in de jaren tachtig deden, lees je geen woord. Wie geïnteresseerd is in de belangrijkste debatten van die tijd, in de intellectuele bijdragen die Utrechtenaren aan die debatten leverden, of de inhoudelijke samenwerking met buitenlandse geleerden die er in die jaren wel degelijk was, wordt uit dit boek niet veel wijzer. Er is welgeteld één hoofdstuk (hoofdstuk 2) waarin in grote lijnen het theoretisch kader van de Chomskyaanse taalkunde wordt uitgelegd, maar zelfs dat gaat niet in op de specifiek Utrechtse blik op dit vakgebied. In plaats daarvan gaat het boek vrijwel exclusief over de bezuinigingsmaatregelen die in de jaren tachtig in Den Haag werden afgekondigd (de buitenkrachten) en de manier waarop de Utrechtse geleerden (de binnenkrachten) dit ogenschijnlijk nadeel handig in een voordeel wisten om te zetten.

Behalve een inleidend hoofdstuk en het genoemde hoofdstuk 2 bestaat de kern van het boek uit hoofdstukken met titels als 'Voorwaardelijke Financiering' (hoofdstuk 3), 'Onderzoeksinstituten' (hoofdstuk 5) en 'Selectieve Krimp en Groei' (hoofdstuk 6). Het allerlaatste hoofdstuk heet 'Een vergelijking met Leiden' (hoofdstuk 9). Alles bij elkaar is het een leerzaam betoog voor iedereen die belangstelling heeft voor universitair bestuur en universitaire administratie. De hoofdrol wordt in zekere zin gespeeld door een driemanschap: de toenmalige hoogleraar Fonetiek, Toon Cohen (1923-1996), en de toenmalige jonge honden Ger de Haan (1944; tegenwoordig decaan in Groningen) en Wim Zonneveld (1950; tegenwoordig hoogleraar Engelse Taalkunde in Utrecht).

Cohen was naar Utrecht gekomen na eerst jarenlang bij het Instituut voor Perceptieonderzoek (IPO) gewerkt te hebben, een voor een belangrijk deel door Philips gesponsord instituut. Hij kende dus de manier van werken van het bedrijfsleven van binnenuit. Dat bleek uitermate gunstig in een periode waarin men van overheidswege de onderzoeks- en onderwijssubsidies meer wilde verzakelijken. Op de een of andere manier kon Cohen zelfs veel maatregelen van tevoren zien aankomen. Zo begon men in Utrecht al aan de oprichting van een Onderzoeksschool voor Taal en Spraak (OTS) voordat op de instelling van dergelijke scholen van hogerhand heel sterk werd aangedrongen. Het OTS was daarmee een van de eerste en zeker een van de sterkste geesteswet-

enschappelijke onderzoeksscholen van Nederland. Dat zorgde er op zijn beurt weer voor dat bijvoorbeeld het Utrechtse universiteitsbestuur de school goedgezind was en voorzag van relatief ruime financiële middelen.

Cohen had het waarschijnlijk niet in zijn eentje geklaard, maar er liepen in die tijd een aantal relatief jonge taalkundigen in Utrecht rond die zijn ideeën met energie tot uitvoering brachten, en ook zelf scherp waren op nieuwe ontwikkelingen. Toen het programma voor Voorwaardelijke Financiering in het leven werd geroepen, dat universitaire onderzoekers er min of meer toe dwong om hun onderzoek in projecten onder te brengen, wisten vooral Zonneveld en De Haan met grote voortvarendheid ervoor te zorgen dat de taalkundigen veel beter georganiseerd te werk gingen dan andere geesteswetenschappers of dan andere taalkundigen elders in Nederland.

Uit het laatste hoofdstuk, dat een vergelijking met de situatie in Leiden maakt, blijkt overigens dat het hierbij niet alleen maar ging om organisatorisch talent. Een belangrijke kracht van Utrecht was dat men er inhoudelijk tamelijk eensgezind was – veel taalkundigen waren op Chomsky georiënteerd – of anders bereid was om inhoudelijke verschillen van inzicht om pragmatische redenen opzij te zetten. In Leiden is decennialang op het scherpst van de snede gebakkeleid over de vraag of Chomsky nu een genie was of juist een bedrieger, en daardoor is een echt brede onderzoeksschool voor alle Leidse taalkundigen pas een paar jaar geleden van de grond gekomen.

Een vraag die daarbij door Trommelen niet beantwoord wordt, is of er nu criteria zijn volgens welke Leiden het bij dat alles ook daadwerkelijk 'slechter' gedaan heeft dan Utrecht. Als ik het goed zie, noemt ze naast het ontbreken van een 'echt brede onderzoeksschool' alleen dat de generatieve taalkunde momenteel in Leiden 'niet opvallend prominent' is. Maar het eerste is een wel erg formalistisch criterium; en of het laatste erg is valt alleen maar te besluiten als je denkt dat de generatieve school van denken inherent beter is. Het lijkt er een beetje op alsof de auteur Leiden minder succesvol vindt dan Utrecht omdat het Utrecht niet is. Dit is precies het punt waarop een meer inhoudelijke kijk op de geschiedenis – wat voor inzichten zijn er in de twee steden in de beschreven periode aan het licht gekomen? – van nut was geweest.

Marc van Oostendorp (Meertens Instituut, Amsterdam)

In memoriam Professor dr. Fernand Hallyn (1945-2009)

Le 11 juillet 2009 Fernand Hallyn est décédé à l'âge de 63 ans, des suites d'un cancer héroïquement combattu pendant cinq années. Nous avons perdu à la fois un mentor et un ami. L'Université a perdu deux excellents chercheurs en la personne d'un seul homme. Fernand Hallyn passait avec brio de la théorie littéraire et l'histoire de la littérature à l'histoire des sciences et l'histoire des idées.

Né à Bruges, le 20 septembre 1945, Fernand a étudié la philologie romane à l'université de Gand, pendant les houleuses années soixante. Après ses études, il a officié un temps comme professeur à l'école normale de Courtrai. Sa carrière y fut brève car à l'époque le service militaire fut obligatoire. Mais comme chez Erasme ou Montaigne, un goût certain pour l'enseignement et la

ferme conviction que l'instruction dûment prodiguée importait lui sont restés. Ses responsabilités au sein du programme axé sur la formation des enseignants du français et ses plaidoyers répétés pour l'intégration de l'histoire des sciences au sein de la formation universitaire en témoignent.

En 1970, après son service militaire, Fernand Hallyn a réintégré l'Université de Gand grâce à celui qu'il considéra toute sa vie comme son maître: le très charismatique Roger Dragonetti, l'auteur de *Dante pèlerin de la Sainte Face* et d'*Un fantôme dans le kiosque*, consacré à Mallarmé. En 1974, Roger Dragonetti fut invité par Jean Starobinski et ses collègues à rejoindre l'Université de Genève, pour y devenir professeur de la littérature du Moyen Age et Fernand soutenait son doctorat sur les formes métaphoriques dans la poésie baroque. Dans le colloque sur les « silves », un des derniers colloques auxquels il a participé, dans ses plus récentes publications sur la dissimulation en l'âge classique, Fernand citait encore *Le mirage des sources. L'Art du faux dans le roman médiéval* (Paris, Seuil, 1987) ainsi que l'article que Dragonetti avait consacré à la rhétorique de Quintilien. La thèse de Fernand, *Formes métaphoriques dans la poésie lyrique de l'âge baroque en France*, fut publiée en 1975 chez Droz à Genève et à partir de ce moment Fernand gravit sûrement et rapidement toutes les étapes de la carrière universitaire. Les responsables de l'université d'Anvers, qui venait d'être créée, avaient eux aussi repéré le talent de Fernand et l'embauchèrent aussitôt. Aussi Fernand enseigna-t-il à temps plein la littérature française à l'université de Gand, tout en assurant des cours de rhétorique et de littérature à l'université d'Anvers, où il fut le collègue de Maurice Delcroix, avec lequel il publia une introduction à la méthodologie en littérature, *Méthodes de Textes* (Bruxelles, Duculot, 1995), qui fit date.

Car tout en publiant sur la poésie baroque, Fernand avait développé un sérieux penchant pour les débats méthodologiques et pour la théorie littéraire. Ses *Paradigmes dans les études littéraires* (Gand, 1979) furent un premier coup de semonce: Fernand voulait se débarrasser de ces habitudes impressionnistes et gratuites dont s'était parée la critique littéraire et universitaire de l'époque. Fernand exigea plus de sérieux et se fit aussi le champion de l'interdisciplinarité: il s'intéressa non seulement à l'histoire de l'art – il publia alors son fulgurant texte sur les *Ambassadeurs* d'Hans Holbein et se passionna dès ce moment pour les anamorphoses et la *mise en abyme* – mais aussi à l'histoire des sciences. Il publia sa première étude – sur le *Somnium* de Kepler – en ce domaine dans l'importante revue *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, dont il intégra le comité de rédaction quelques années plus tard.

La plupart des articles qu'il rédigea à cette époque furent rassemblés dans *Le sens des formes* (Genève, Droz, 1994). Fernand y multiplie les analyses littéraires les plus fines, les commentaires les plus perspicaces et les exposés théoriques les plus pointus. Les articles qu'il consacra au prologue de *Gargantua*, à l'ironie dans *Le Songe* de Du Bellay, au paysages anthropomorphiques peints par Arcimboldo, à la métaphore du « livre de la nature » dans les essais de Nicolas de Cuse sont autant d'illustrations du savoir-faire et de la méthode de Fernand. En croisant sa profonde connaissance de l'histoire littéraire avec les plus récentes théories linguistiques et philosophiques, avec la psychanalyse et l'histoire culturelle, Fernand Hallyn tentait de renouveler la lecture de textes classiques et de chefs d'œuvre canonisés. Pendant les derniers mois de sa vie, il a continué à travailler à une conférence sur Arcimboldo, pour un colloque organisé à Paris, lors d'une exposition prestigieuse, ainsi qu'à un livre sur le sens des métaphores – axé la métaphore des « colonnes d'Hercule » surtout-, dans lequel il dialoguait avec Hans Blumenberg, dont il admirait les travaux depuis longtemps.

Quant l'article sur le *Somnium* de Kepler, Fernand l'a repris et l'a retravaillé pour en faire le dernier chapitre de son livre; *La Structure poétique du monde* (Paris, Seuil, 1987), publié dans la célèbre collection *Des Travaux*. Traduit en anglais (*The Poetic Structure of the World*, New York, Zone Books, 1990), ce grand livre lança la carrière internationale de Fernand. Il fut un temps professeur invité à Princeton où il occupa la chaire *Whitney J. Oates Fellow of the Humanities*.

Dépassant l'histoire des idées classique – que Fernand identifia aux travaux d'Alexandre Koyré – et la foucauldienne archéologie du savoir, Fernand voulait développer une poétique de la science, appliquée à deux géants de l'histoire des sciences: Copernic et Kepler. Par cette poétique il espérait faire entrevoir le parcours sinueux des hypothèses scientifiques. Aussi l'analyse de la métaphore, de l'analogie, etc. devait-elle permettre de comprendre les origines et les développements du raisonnement scientifique. « Décrire la proposition copernicienne en termes de *métaphore* dans ses aspects mathématiques, de *métonymie* dans ses implications optiques, et de *synecdoque* dans son innovation physique », voilà le programme qu'annonçait l'auteur de la *Structure poétique du monde* (p. 30).

Comme Copernic et Kepler considéraient l'univers comme la création du divin poète, Fernand décelait sous leur poétique, « la structure poétique du monde ». Il ne concevait pas la relation entre littérature et science en termes spatiaux ou causaux. Dans l'histoire des sciences, son point de départ furent les stratégies discursives des scientifiques. Fernand était un grand lecteur, passionné par les références croisées, à l'affût de ces « présupposés intertextuels » que partageaient l'art de la Renaissance et l'astronomie copernicienne. Son ultime objectif, son leitmotiv fut bien celui-ci: la science appartenait à la Renaissance.

Il est important de souligner que Fernand n'a jamais négligé les textes, les sources primaires. S'il était fasciné par la théorie littéraire et la philosophie, « l'art pour l'art » ne fut pas son fort. Ses travaux sont d'abord des commentaires interprétatifs des textes des plus grands penseurs du passé. Il estimait que l'étude des textes de la Renaissance qui vise à comprendre ces textes et à les saisir dans leur sens originel fut essentielle pour comprendre notre époque. Aussi aima-t-il se pencher attentivement sur ces textes : Il a traduit et édité *Sidereus Nuncius* (1610) de Galilée (*Galilée: Le messager des étoiles*, Paris, Seuil, 1992), il a organisé un colloque sur un manuscrit perdu de Descartes – dont il a publié les actes : *Les Olympiques de Descartes*, Genève, Droz, 1995. L'introduction qu'il composa pour sa traduction du *Sidereus Nuncius* fut le complément aux études qu'il avait consacrées à Copernic et Kepler. Il y examine l'utilisation que Galilée fait des métaphores et souligne que l'analogie lui sembla « le complément conceptuel de la lunette » (p. 96).

Fernand revint constamment à ses chers Galilée, Kepler et Descartes. La plupart de ces articles, parmi lesquels « La troisième loi de Kepler et la psychologie de la découverte » de 1993, furent rassemblés dans *Les structures rhétoriques de la science* (Paris, Seuil, 2004). Fernand ne se limita pas seulement à l'étude de la rhétorique scientifique classique, à l'étude des moyens mobilisés par le scientifique pour convaincre ses pairs, il visa « la rhétorique profonde », c.-à-d. les rouages de la science même à l'œuvre, la fabrique même des représentations. De son étude sur la poétique de Kepler à son analyse rhétorique de Sadi Carnot, dans tous ses articles, Fernand souligne que l'objet de sa recherche concerne l'émergence et la formulation des problèmes scientifiques. Cet aspect essentiel de la créativité scientifique fut très longtemps négligé, même par les approches logiques ou psychologiques les plus récentes. Les dernières années Fernand avait élargi le champ d'application de cette méthode, conçue pour les textes de la Renaissance, aux travaux scientifiques plus récents comme ceux de James Clerk Maxwell sur la thermodynamique.

Depuis les années 90, Fernand s'était impliqué de plus en plus dans les structures universitaires pour donner une plus grande assise locale, nationale et internationale à l'histoire des sciences. Outre ses fonctions au sein de l'université de Gand, ses cours en tant que professeur de littérature française, ses fonctions de président du département de Français et de membre et président de la commission « langue et littérature » du Conseil pour la Recherche Scientifique de la communauté flamande (FWO – Vlaanderen), il trouva le temps de promouvoir l'histoire des sciences en tant que membre et président du Comité National de Logique, d'Histoire et de Philosophie des Sciences. Il siégea aussi, alors que la revue s'appela encore *Gewina*, dans le conseil scientifique de *Studium*. Il a soutenu avec enthousiasme la création de la European Society for History of Science et participa au premier conseil scientifique de la Société en 2003. En 2005, il fut élu comme membre correspondant de l'Académie Internationale d'Histoire des Sciences.

Pendant toutes ces années, Fernand a dirigé avec générosité et gentillesse de nombreuses thèses de doctorat sur l'histoire des sciences à la Renaissance et à l'âge classique. Ces travaux sur Buffon, sur les annotations que fit Gemma Frisius dans le *De Revolutionibus* de Copernic, sur Galilée, Montaigne, Calvin et Racine sont révélateurs de la curiosité et des compétences de Fernand. Aussi a-t-il fondé avec sa collègue, l'historienne Hilde De Ridder-Symoens, en 2003, un Centre d'Histoire des Sciences établi à l'université de Gand même.

En juin 2004, juste avant de partir pour un séminaire, consacré au rôle des humanités dans la science en Europe, organisé par William Shea à l'*Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* à Venise, Fernand a convoqué ses collaborateurs les plus proches pour leur annoncer son

cancer. Il n'a pas pu se rendre à Venise cette année-là, mais sa maladie ne signifia pas la fin de sa vie intellectuelle. Pendant des années, il a vaillamment combattu « l'intrus ». Entre les séjours à l'hôpital et les visites aux médecins Fernand trouva le temps et l'énergie pour écrire, participer à des colloques, composer des textes et publier deux livres. En 2006 a paru *Descartes : dissimulation et ironie* (Genève, Droz). Fernand y confronta la prudence de son cher Balthasar Gracian à l'herméneutique du discours cartésien, distinguant deux types d'ironie, cette figure de style qui non seulement permet d'exprimer les hétérodoxies les plus hardies mais augmente aussi parfois le texte d'un sens ignoré de l'auteur même. Deux années plus tard, son ami Frank Lestringant accueillit la biographie intellectuelle de Gemma Frisius, *Gemma Frisius, arpenteur de la terre et du ciel*, par Fernand dans la collection qu'il dirige aux éditions Champion. Fernand y montre la cohérence interne qui sous-tend l'œuvre de celui qui fut à la fois un grand cosmographe et spécialiste éminent de l'astronomie copernicienne.

A la fin de sa vie, lors d'un dîner entre amis, Fernand commenta les biographies des grands humanistes, qu'il admira tant : il compta les années de leurs existences et constata avec tristesse et humour que souvent ils s'étaient éteints vers la soixantaine. Sa générosité discrète, son élégance intellectuelle et morale, ceux qui l'ont côtoyé, ceux qui ont fréquenté ses écrits, ceux qui l'ont écouté, ne l'oublieront pas de si tôt.

Sven Dupré – Alexander Roose
Université de Gand

< advertentie >

< advertentie >

< advertentie >

< advertentie >

< advertentie >